فتبارک اللہ احسن الخالقین

خدا را سجود و نبی را درود کہ درین اوان بہجت توامان

در رد رسالۂ عین الطب مؤلفہ

جناب حکیم سید معصوم علی صاحب اکبرآبادی عجالۂ نافعہ

مملو بفوائد حکمیہ المسمیٰ بہ

کشاف العیون

مؤلفہ

سراج الادبا افصح الفصحا اکمل الکملا

رئیس المتکلمین و الاصولیین فاضل اللوذعی

صاحب تکشیف ارسطوی زمان جناب شمس الاطبا حکیم محمد سلیم خان صاحب

دام ظلہ العالی ممبر و سکرٹری سابق محکمۂ عالیہ کونسل راج سوائی جےپور

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ طبع گردید

تقریظ رحیقہ کلک جواہر سلک سید مستند فاضل معتمد ناظم وحید بے مثال
ناثر فرید بے ہمال ادیب عدیم العدیل و بے نظیر فقید البدیل مسلم العلماء و
مقدم الفضلاء الحبر الملی اللوذعی الالمعی جناب مولوی سید آغا حسین
صانہ اللہ عن الشر والشین رئیس میمیت سادات ضلع بجنور و پروفیسر
سپرنٹنڈنٹ صیغہ عربی و فارسی مہاراجہ کالج جیپور حرسہا اللہ عن الفتور

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نحمدك ونستعين، ونعبد لك ونستعين، یا من خلقنی فهو یهدین،
حمد ترا میکنیم و مدد از تو میخواهیم و عبادت ترا میکنیم و مدد میخواهیم ای آنکه پیدا کرد مرا پس او هدایت میکند مرا
والذی هو یطعمنی ویسقین، واذا مرضت فهو یشفین، والذی
و آنکه او طعام میدهد مرا و آب میدهد مرا و وقتیکه بیمار می شوم پس او شفا می دهد مرا و آنکه
یمیتنی ثم یحیین، والذی اطمع ان یغفر لی خطیئتی یوم الدین،
میمیراند مرا باز زنده میکند مرا و آنکه طمع میدارم اینکه عفو کند خطای مرا بروز قیامت
ونصلی ونسلم علی فص خاتم الرسالة وختام النبیین، وآله الطاهرین
و درود و سلام میفرستیم بر نگینهٔ انگشتری رسالت و خاتم الانبیا و بر اولاد او که پاک
الطیبین، واصحابه المرضیین، الذین هزموا جیوش المشرکین،
و پاکیزه هستند و بر اصحاب او که پسندیده اند و آنکه لشکرهای مشرکین را منهزم ساختند

ورفعوا بنود الدین، وسلکوا مسالک الیقین، وعبدوا ربهم

واعلام دین را برافراشتند وطرق یقین را سلوک داشتند وعبادت پروردگار خویش را

حتّٰی یأتیهم الیقین، وبعدُ فقد قرّ ناظری، وطرب خاطری

تا دم واپسین نگذاشتند وبعد پس بتحقیق خنک گشت چشم من وفرحناک شد دل من

بمطالعة العجالة النافعة السدیدة، والرسالة الرابعة

از مطالعهٔ عجالهٔ نافعهٔ استوار ورسالهٔ خوش آینده و

المفیدة، مخزن انواع الفنون، المسمّاة بکشّاف العیون،

مفیده خزانهٔ اقسام فنون موسوم بکشّاف العیون

الّتی اودع فیها المصنّف کثیرًا من المضامین والاسرار، من

که ودیعت نهاد در آن مصنّف بسیاری از مضامین واسرار از

نتائج طبعه الوقّاد، وذهنه النقّاد، الّتی عقمت عن

نتائج طبع روشن وذهن رسای او که قاصر اند از زائیدن

مثالها ارحام ابکار اذهان الاطبّاء الکبار، وعجزت عن

امثال آنها رحمهای دوشیزگان اذهان طبیبان بزرگ وعاجز اند از

اندادها اقلام افکار العلماء الفخار، وخلت عنها بطون

نظائر آنها اقلام فکرهای علمای سترگ وخالی هستند از آنها

کشّاف العیون

الدّفاتر ومتون الاسفار، واَجْرى فيها من بحار افاداته

دفاتر و کتب و جاری کرد مصنّف در آن از دریاهای فادارخود

الانهار، سائغٌ شرابها للمتحيّرين فى قفار الشكوك والافكار،

انهاررا که خوشگوار است آب آنها از برای حیرت زدگان بیابانهای شکوک و افکار،

فشممتُ من بساتين مضامينها الرّياحين والازهار،

پس بوئیدم از بستانهای مضامینش گلها و شکوفه ها را

والفيتُها اعرفَ من نسيم الاسحار، والطفَ من سجع الهزار

و یافتم آنها را خوشبوتر از نسیم صبحگاهان و لطیف تر از نغمهٔ بلبل

على غصون الاشجار، وجنيتُ من اشجار اسطارها

به شاخهای درختان و برچیدم از درختان سطورش

يانع الاثمار، وجدتُ الفاظها كقطعات الجواهر الزّاهرة

میوه های رسیده و یافتم الفاظش را مانند پاره های جواهر روشن و بیبها

ونقاطها كالنّجوم الباهرة، ودوائرها كالاهلة السّائرة،

و نقاطش را مانند ستارگان پرضیا، و دوائرش را مانند ماه های نو

سوادها ضياءٌ للابصار، ومدادها من النّضار، وكُحلٌ

سوادش ضیاء بر بصر و مدادش از آب زر و توتیائی

لعیون النُّظّار

چشمهای اہل نظر

لکاتبه

از کاتب حروف

العلم الطب کشّاف العیون	کتابٌ فیه تنویر العیون
و از برای علم طب کشاینده چشم ها	کتابی است که باعث نور چشمها ست
علی اوهام من هو ذو فنون	کتابٌ فیه اصلاح وردٌ
بر وہمہای کسیکه صاحب فنون است	کتابی است که در آن اصلاح ورد است
متاین متنه بین المتون	قصیر اللفظ مجموع المعانی
و آن متنیست متین در میان متنها	الفاظش قصیر اند و معانیش کثیر

کیف لا و هو من رواشح اقلام الحبر العلام والبحر القمقام الذی

وچرا این صفات متصف نباشد که آن کتاب چکیده خامه آن علامه روزگار رودریای زخار است

للراقمه

از راقم عبارت

ولتسیل عین الطب من میزابه	تجری بحور العلم من ابوابه
و روان می شود چشمه طب از ناودانش	جاری می شوند دریاهای علوم از ابوابش

لوکان اذذاك ابن سینا عائشا	لاطاعه لو عدّ من طلّابه
اگر درین ہنگام شیخ بوعلی بن سینا زندہ بودی	البتہ حاشیہ اطاعت بر دوش نہادی اگر مصنف او را از طلاب

الطبیب الحاذق، والنطاسی الباذق، اللوذعی الفیّاض، والالمعی

طبیب حاذق و حکیم کامل زیرک فیّاض و دانائی

النبّاض، الصائب سہام تشخیصه علی الاغراض، فی علاج الامراض

نباض آنکہ تشخیصش در علاج امراض تیر بہ ہدف است

والّذی خلقه للمریض الغریب زادٌ، اذا طال مرضه وزاد

و آنکہ خُلقش برای مریض غریب الوطن توشہ ایست وقتیکہ مرضش طول گیرد و زیادہ گردد

الشّفاء ثمرةٌ من ریاض فوائده، والبرء سقاءٌ من حیاض عوائده

شفاء ثمرہ ایست از باغہای فوائد او و صحت مشکیزہ ایست از حوضہای منافع او

لکاتبه

از کاتب تقریظ

طبیبٌ صاحب الذّهن السّلیم	وذو الرّای الرّصین المستقیم
طبیبی است صاحب ذہن سلیم	و صاحب عقل استوار و مستقیم
لمعولاته اثرٌ سریعٌ	کتریاق یؤثّر فی السّلیم
معمولات او بشان سریع الاثر اند	کہ گویا حکم اثر تریاق در مارگزیده دارند

يعالج اجنبيا كالحميم	عميم خلقه بين المراضى
كه بمعالجه بيگانگان مثل خويشان مى پردازد	خلقش ونيز بيماران چنان عام است

رفيع الشان، منيع المكان بليغ البيان، فسيح التبيان،

رفيع الشان مستحكم مكان بليغ بيان وسيع تبيان

فصيح اللسان، مسيح الزمان، اعني الحكيم محمد سليم خان،

فصيح زبان مسيح زمان يعني حكيم محمد سليم خان صاحب

صين عن طوارق الحدثان، لعمري انه اجاد، فيما افاد، و

نگاهداشته شود از حوادث روزگار قسم بجان خود كه مصنف بخوبي آنچه افاده فرموده بيان نموده

سلك فيه مسالك السداد، ونهج مناهج الرشاد، وميز الخاثر عن

طريق استوار وراه هاى رشد اختيار نموده وتميز داد سكه را از

الزباد، والصلاح عن الفساد، وفصل السمين عن الغث، والجديد

كف شير وصلاح را از فساد وجدا كرد فربه را از لاغر ونو را

عن الرث، وفرق بين القشر واللباب، والخطاء والصواب، مراعيا

از كهن وفرق كرد درميان پوست ومغز وخطاء وصواب درحاليكه رعايت

للتهذيب والآداب، غير متنابز بالالقاب، بل سعى في ازالة

تهذيب وآداب را فرو نگذاشته ومعترض را بالقاب نالائم نخوانده بلكه سعى كرد در زايل كردن

ماخطر ببال القادح من الوساوس والایهام، وازاحة ما ختلج

چیزیکه در دل قادح یعنی صاحب عیب الطلب از وسوسها و ابهام خطور یافته و در رفع کردن چیزیکه

فی صدر المعترض من الشکوک والاوهام بقول لیّن، وکلام

در سینهٔ معترض از شکوک واوہام خلیده بقولِ نرم وکلام

بیّن، غیر جاعلٍ له غرضًا لسهام الملام، لانّ طعن اللسان، اشدّ

ظاهر ومعترض را ہدف تیرہای ملامت نساخته زیراکه طعنِ زبان شدیدتر است

من طعن السنان، وجرح الکلام لا یندمل ولا یلتام ولکلّ مقال

از طعنِ سنان وزخم کلام قابل اندمال ولائق التیام نیست وہر سخن موقع

محلّ ومقام، ولا ادری ما حثّ القادح علٰی طبع تلك الخدشات

وہر نکته مقامی دارد ونمیدانم که چه چیز برانگیخت قادح را بر طبع کردن چنین اعتراضات

الرکیکة واشاعتها، مع الامن من شناعتها، ولا اعلم ما حمله

واہیه وشایع کردن آنہا ومحفوظ ماندن از نتیجهٔ زشت آنہا ونمی دانم که چه چیز برانگیخت

علٰی فظاظة البیان، ولدّ اللسان، ویالیت شعری ای شئ اغراه

اورا بر درشتی بیان وسختی زبان وکاش دانستمی که چه چیز آماده کرد اورا

علی الغلظة واللدد، فی بیان ما تخالج له فی الخلد، فی کلام من هو للناس

بر درشتی وخصومت در بیان کردن چیزیکه در دلش خلیده بود در کلام کسیکه به خلائق بہر

مُعتقد، وفی الطب مستند، ولقصرة کالعمد، ولارضه کالوتد، اهکذا داب

اعتقاد دارند و او را در علم طب مستند شمارند و برای کاخ طب مثل رکن انگارند و برای زمین طب چون وتد دانند

التحاریر فی التحاریر والتقاریر، والاصابیر والطوامیر، کلا ولکن الوفاق لقد الفقد

دانایان در تحریرات و تقریرات و دفاتر و کتب ایشان نیز نه ولکن از اتفاق در آفاق

من الآفاق وسد مسده النفاق، وقام مقامه الشقاق

اثری نمانده و نفاق و شقاق بجایش گرفته -

وهذا ما دعا منه مُطاع | جری قلمی به مع قصر باعی

و این چیزیست که مطاع من بآن اشارت فرموده بود | جاری شد قلم من بآن باوجود کوتاهی فضل و کرم من

وها انا عبده آغا حسین | حماه الله عن کید الرعاع

و منم عبد حقیر آغا حسین | نگاهدارد او را خدا از مکر فرومایگان

وقاه الله عن شر الاعادی | فانهم له مثل السباع

و محفوظ دارد او را خدا از شر دشمنان | پس بدرستیکه ایشان برایش مثل درندگان اند

وکلهم یهر کمثل کلب | ویلسع کالعقارب والافاعی

و هر یکی از آنها مثل سگ بانگ میزند | و چون کژدم و مار نیش زنی می کند

اداریهم برفق ثم حلم | ولکن لا سبیل للطباع

مدارا میکنم ایشان را برفق و تحمل | ولکن چه کرده آید که در امور طبعی تغییری راه نیابد

فتبارك الله احسن الخالقين

خدارا سجود و نبی را درود که درین اوان میمنت توامان

در رد رسالہ عین الطب مؤلفہ

جناب حکیم سید معصوم علی صاحب اکبرآبادی عجالہ نافعہ

مملو بغوامض حکمیہ المسمی بہ

کشاف العیون

مؤلفہ

سراج الادبا افصح الفصحا اکمل الکملا

رئیس المتکلمین والاصولیین فاضل الوذعی

صاحب تکشیف ارسطو ثانی زمان جناب الاخطاب حکیم محمد سلیم خان صاحب

مدظلہ العالی ممبر و سکرٹری سابق محکمہ عالیہ کونسل راج سوائی جے پور

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ طبع گردید

سبحانك لا علم لنا الا ما علمتنا انك انت العليم الحكيم

يا مفتح الابواب

يا كافى المهمات

بسم الله الرحمن الرحيم

تبارك الله تعالى احسن الخالقين ۰ الذى خلق
الادم من جوهر التراب وخرج مادة الانسان
من الترائب والاصلاب ۰ ويقول الم يك نطفة
من منى يمنى ثم كان علقة فخلق فسوى فجعل
منه الزوجين الذكر والانثى وشرف بعضنا
منهما بنعمة الايمان والهدى فالحمد لله

رَبِّ الْعَالَمِیْنَ ۝ وَنُسَبِّحُ وَنَشْکُرُ لِلّٰہِ الَّذِیْ جَعَلَنَا
مِنَ الْمُسْلِمِیْنَ وَمِنَ الْاُمَّۃِ غُرِّ الْمُحَجَّلِیْنَ رَبَّنَا اُحْشُرْنِیْ
فِیْ زُمْرَۃِ مُحَمَّدِنِ الْمُصْطَفٰی شَفِیْعِ الْمُذْنِبِیْنَ ۝ اَللّٰھُمَّ
صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی مُحَمَّدٍ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وَاٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ وَاَزْوَاجِہٖ
وَذُرِّیَّاتِہٖ اَجْمَعِیْنَ ۝ وَعَلٰی جَمِیْعِ الْاَنْبِیَاءِ وَالْمُرْسَلِیْنَ
وَالْمَلٰٓئِکَۃِ الْمُقَرَّبِیْنَ ۝ وَعَلٰی عِبَادِ اللّٰہِ الصّٰلِحِیْنَ
اِلٰی یَوْمِ الدِّیْنِ ۝ بِرَحْمَتِکَ یَا اَرْحَمَ الرّٰحِمِیْنَ ؕ

ای زبان شکستہ محمد سلیم خستہ پارینہ برنہادست و
دیرینہ بربست کہ سخنگوئی چون بگفت وگفتار آید سخن نیوش
بذوقِ ہمکلامی نیز لب کشاید ازان دلنشین گشت وبخاطر گذشت
کہ بہ عین الطب صحیفہ کہ حکیم معصوم علی صاحب اکبرآبادی
باپیرا وے چند بر ضیاء الابصار فی حد الباہ نگاشتہ اند
پر نشکاند بپاسخ سنجے ہمت برگمارم وانچہ بہ نہانخانۂ دل است
بدبیرانہ بہروش از خامہ بورق نامہ آشکارا سپارم
اما ناموس سخنور سے نپسندیدم وگرد آرایش بیان نگردیدم

دانستم و نپذیرفتم مصرعہ کہ این شیوہ ختم است بر دیگران
مبنی بر آن زبانم با آہنگ گذارش نکات انیقہ و کلکم برنگ نگارش
معانی دقیقہ میگراید و نقش طراز یدہ خود را نام کشاف العیون میگزارد
فنبتدئ و نستعین بہ وما توفیقی الا باللہ العلی
العظیم۔ انظر الی ما قال و لا تنظر علی من قال

المقدمۃ فی الاعلان والاظہار

نظام این رسالہ بآن اسلوب بودہ کہ ہرجا اوّل عبارت
عین الطب مع قول ضیاء الابصار فی حدالباہ کہ بر آن حکیم
معصوم علی صاحب معترض بودہ اند و نقض فرمودہ بر سر
ہر باسخ نقل یافتہ و سپس بذیل لفظ الجواب راقم بتحریر جوابش
پرداختہ غایت تصریح آنکہ ہرجا بذیل سرخی عبارت عین الطب
است تحت لفظ قال عبارت ضیاء الابصار است و تحت لفظ
اقول عبارت و قول حکیم معصوم علی صاحب است و بذیل
سرخی الجواب تا پایانش قول راقم است و در ضمنش ہرجا کہ لفظ
قولہ می آید اشارت می بود بقول حکیم معصوم علی صاحب

کشاف العیون

وبر بسر ردّ اعتراض که جواب از احقر النّاس می باشد لفظ **فاقول** آورده می شود تا از اقول که در عبارت عین الطّب است از زیادت **فا** فرقی بماند و لفظ معترض یا معترض صاحب هرجا که آورده ام مراد از حکیم معصوم علی صاحب است

عبارت عین الطّب

قال باب اوّل از مقالهٔ اوّل **اقول** اوّل بسم الله غلط مؤلف بعنوان کتاب ترتیب ابواب و فصول برای تفهیم خود نموده بقول شخصے المعنی فی بطن الشّاعر یعنی هیچ جا ذکرے از بحث ماحضر فے الذّهن برای فائدهٔ طلّاب که عادت مؤلّفین برآن جاری است نموده و حاشیه برآن نوشته که هرجا اشارتے از باب اوّل و از مقالهٔ اوّل و فصل اوّل از باب اوّل باین نهج تا آخر کتاب بر عنوانش مذکور نیست برآورده فقط

الجواب

قوله اوّل بسم الله الخ **فاقول** بآیهٔ مجید لفظ غلط آوردن هرچند که بغرض دیگر بود از آداب اسلام دور است **قوله** مؤلّف

در عنوانِ کتاب ترتیب ابواب و فصول الخ فاقول اوّلاً آنکه
ہر سخنگو منصبی دارد کہ ہر جائیکہ خواہد سخن راند در سخن گذاردن تبعیت
کسی بکسی ضروری نیست ثانیاً آنکہ باب و فصل و مقالہ وغیرہ
وغیرہ فقط از بہرِ آنست کہ سخنے از سخنے و بحثی از بحثی فرق و امتیاز و
جدائی یابد از ان لابدے نبود کہ ماحصل آن اوّل گفتہ آید ثالثاً
آنکہ معترض صاحب بحر لفظ فائدۂ طلّاب بتصریح وجہ اعتراض
نہ پرداختہ اند کہ بہ نیاوردن فہرس اجمالی بہ ناصیۂ کتاب پس از دیباچہ
چہ ضرر متصوّر است و لابدی بودنش از چیست از ان بحر المعنی فی
بطون الشاعر چہ گفتہ آید و بجوابش در صورت عدم تصریح چہ نوشتہ آید
رابعاً آنکہ معترض میفرماید چنانچہ عادت مؤلّفین ہا رسیست برای فائدہ طلّاب
لیکن الا ثبوتش معترض نیاوردہ کہ جملہ مؤلّفین و مصنّفین را ہمچنانست یکے
است چہ حال آنست کہ ہمگین مصنّفین و مؤلّفین بر طرز واحد و بیک راہ نرفتہ اند
بعضی مطلقاً باب و فصل وغیرہ را وداع دادہ اند و بلا باب و فصل وغیرہ سخن
راندہ اند چنانچہ صاحب کافیہ و صاحب اسباب و علامات و علّامہ
نجیب الدّین سمرقندی بلا نشاندہی باب و فصل وغیرہ ہر یکی

ازین بزرگان تالیف خود را بپایان رسانیده و بعضی باب و فصل می‌نگارند
و فهرس مجموعی نیز و بهر باب و فصل ما حصل بحث را نشان میدهند چنانچه
قول و خیال معترض است و بعضی باب و فصل می آرند و ما حصل بحث نیز
می نگارند الا فهرس اجمالی پس از حمد و نعت نیارند و نمیگویند که کتاب مشتمل بر چند
باب و باب محتوی بر چندین فصول است چنانچه صاحب طب الاکبر گویا
درین روش یعنی به نیاوردن فهرس مجموعی بذیل دیباچه جناب مؤلف
ضیاء الابصار همتای اوست و بعضے بجای باب و فصل لفظی دیگر آرند و
بحث بحث را جداگانه بذکر مخصوص نویسند اما شمار نکنند یعنی اول دوم
سوم نگویند و فهرس مجموعی بذیل دیباچه هم نیارند چنانچه امام الاطبا
شیخ علیه الرحمة در ارجوزه و بعضی فصل فصل جداگانه آرند و فهرس مجموعی
نویسند و از شمارش اطلاعی دهند ما حصل بحث را بذیل لفظ فصل نویسند
یعنی نمیگویند که این فصل در فلان بحث است چنانچه در فصول بقراطی
و رساله اجرام علویه للامام الاطبا و رساله قوی و اورا کانها ایضا
للامام الاطبا که هر فصل از لفظ ما حصل خود عاریست گویا که در نیاوردن
ما حصل فصول و ابواب جناب صاحب ضیاء الابصار بتبعیت امام

بوده اند و بعضی بجای مقاله لفظی دیگر آرند چون مقامه و نگویند که کتاب
مشتمل بچندین مقامه باشد و هر مقامه را بنامی نامزد کنند امّا بجز نام مقامه
از ماحصل بحث اطلاعی ندهند چنانچه در مقامات حریری **بالجمله** طریقهٔ
ترتیب جمله مصنفین و طرز بیان بسبیل واحد نبوده نمیدانم که اعتراض از چه روست

عبارت عین الطب

قال فصل دوم از باب اول امّا مخفی و محتجب نماند که علم عیاشی علمیست
مشکلتر که از ابتدای تکون الی الآن دانندهٔ این بسمع نرسیده و نه کدامی کتب
که متمسک الیه این فن باشد بنظر گذشته بناءً علیه متیقّن شد که بسبب اشکال
کدام کس پیرامون این نگردیده و اگر گفته آید که بباعث زبونی کسی گرد این
نگردیده دور از صواب بنماید چرا که این متعلق بل جزوی از اجزای علم
ابدان است و علم ابدان علمیست بس شریف که پیشوای دین متین
ماهر علم ادیان ترجیح داده و فرموده العلم علمان علم الابدان و
علم الادیان و شرافت جزو شریف بشرافت ظاهر **اقول** بی شبهه
علم عیاشی از ابتدای عالم الی الآن موهوم بود همچو عنقا وجود خارجی
نمیداشت مؤلف بسبب کمال لیاقت و اجتهاد این علم مجهول و موهوم

را ایجاد نموده ع جزاک اللہ فی الدارین خیرا ع این کار از تو آید و
مردان چنین کنند ۔ و حاشیه بر آن افزوده که علم زبون عیاشی را از علم
شریف طب ہمچو طلا با مس آمیخته اگرچه صنعت غش در دہلی مشہور
بود مگر غش علمی بعلمی اینہم خالی از اجتہاد و جدت نیست نمود و اثبا تش
خواه مخواه لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلَّابِاللّٰہِ از حدیث نبوی که آنرا
از بدعت سیئه باید گفت فرموده

الجواب

دریں جا معترض صاحب مصداق قول خود المعنی فی بطن الشاعر
گشته اند چه میرہن نیست که بلفظ عیاشی ظن چیست که او را جزو طب
نمیدانند و بطعن منسوب میکنند از گرامی عبارت علاج الطب و جه بد ظنی و
دلیل دعوی چون عیان نیست می پندارم که مغالطه بد و سبب خواہد بود
یکی آنکه انچه در تمہید جناب مؤلف ضیاء الابصار دو جا لفظ زبونی
آورده اند این لفظ شاید باعث مغالطه گردیده که معنی لفظ زبون
رفت و بد معترض تصور رسیده است از آن قبیح و بد تعبیر میکند چنانچه از عبارت

عین الطّب مترشّح میشود که لاحول گفتن و لفظ غش آوردن دلالت
بزشتی و بدی میکند و حال آنکه صاحب ضیاء الابصار لفظ زبون
بمعنی بیچاره و ضعیف نوشته اند زیراکه در لغت زبون را بمعنی بیچاره
وضعیف و خوار تصریح میکنند و آنچه زبون بمعنی زشت و بد مشهور
بین النّاس است باعتبار فارسی زبان غلط است که زبون بمعنی
زشت و بد محاورهٔ ترکی هست چنانچه در غیاث گوید عبارته زبون بفتح اوّل
مشترک زن و بمعنی عاجز و ضعیف و خوار و بیچاره ۱۲ از برهان و در سراج
نوشته که زبون بفتح اوّل و تحتانیین بمعنی اسیر و ضعیف نیز آرند و در ترکی بمعنی
بد و زشت دوم آنکه معترض صاحب شاید لفظ عیّاشی را نظر بمحاورهٔ
عوام النّاس هند زناکاری تصوّر دیده اند که هندیان شخص زن دوست
زناکار را عیّاش خوانند و ظاهر است که گرامی مظنون دور از صواب خالی از
مغالطه نیست زیراکه ضیاء الابصار فی حدّ الماه در پارسی زبان هست اندر
چنین جایگاه محاورهٔ هند را در آن گنجایشی نیست و نیز چون لفظ علم
عربی است و اضافتش باعتبار محاورهٔ هند بالفظ عیّاشی راست نمی آید
نمیدانم معترض صاحب چه درک فرموده اند اَلْغَیْبُ عِنْدَ اللّٰهِ

فلنرجع الی اصل اصطلاح المؤلف متجنب میاد جناب مؤلف
ضیاء الابصار لفظ عیاشی باضافت سلم که آورده اند بدانکه معنی خیر
وارد که لفظ عیاش اسم فاعل بالمبالغه از مصدر عیش است که معنیش زندگی
و زندگی کردن و چیزیکه بآن زندگی کنند کما قال صاحب القاموس
العیش الحیوة عاش یعیش عیشا و معاشا و معیشا و معیشة
و عیشة بالکسر و عیشوشة و اعاشة و عیشه والطعام و مایعاش
به والخبز و فی البحر الجواهر عیش بالفتح و عیشه بالکسر زندگانی
کردن و زیستن و هکذا فی کتب اللغات و فارسیان بمعنی نشاط
هم مستعمل دارند چنانچه در بهار عجم گوید عیش بالفتح زندگانی کردن و
زندگانی و فارسیان بمعنی خوشی و نشاط بالفظ کردن و
شادیدن استعمال نمایند و در شمس اللغات آورده که بسیار عیش کننده را
عیاش گویند چنانچه از شیراز و ایران نژادان نیز بوضوح پیوسته که در
محاوره اهل زبان عیاش شخصی را گویند که خوش گذران باشد و عام
است که خوش گذرانی بر اکل و شرب باشد یا در امور خانه داری و معیشت
و غیره مثل خوش گذرانیدن با زنان و محاوره مذکور از محاوره عرب

هم نزدیک تر است چنانچه عرب عایش که صیغهٔ فاعل از عیش است
مرد خوش گذران را گویند کما قال صاحب القاموس[1]
ورجل عایش له حالة حسنة وچون زندگی وخوش گذرانی بی اجرای
امور ستهٔ ضروریه باعتدال برمجرای طبعی ممکن نبود وظاهر است
که جماع از امور نفسانیه واستفراغات معتاده است ولفظ عیش براو
صادق پس نظر برعایات مذکوره علم مجامعت را جناب مؤلف
ضیاء الابصار بلفظ علم عیاشی آورده اند لاجل المناسبة[2]
بینهما وظاهر است که مجامعت بدی وزشتی ندارد که از هنگام تکوین
عالم سبب وبنای تولید وتناسل بوده است ودر خلقت اعضای
تناسل مردان وزنان همین حکمت سببه فیاض مستتر است واینجا
است که در نصوص تاکید مناکحت وارد است واینهمه که گفته شد در حق
مجامعتی است که بسبیل نکاح وحلال باشد نه آنکه بسبیل زنا همچو
سیاهکاران نعوذ بالله منها پس نمیدانم که معترض صاحب
اگر عموماً لفظ مجامعت را زشت می پندارند وجهش چیست واگر نظر بحرام
گذاشته اند مجامعش چیست واگر بر صاحب ضیاء الابصار ظن فاسد دارند

ترجمه کما قال صاحب القاموس ...

ترجمه لاجل المناسبة ...

او هم گفتاری شی ندارد که در کتاب مذکور از آغاز کلام صحت مواعظانه مبنی
بر دال است کما دلت علیه عبارته وتمهیده قوله علم زبون
عیاشی را بعلم شریف طب آمیخته الخ فاقول اولا آنکه علم عیاشی
ای علم مجامعت زشت نیست کما مر وصرحنا ثانیا آنکه اگرچه فرض
کنیم که علم عیاشی زشت است تاهم او خیال ذکرش بطب ناسزاوار نبود
زیرا که انسان اشرف المخلوقات است و بدنش موضوع علم طب است
از آن اگرچه اقتضائیت و شرافت طب هویدا است اما نه آنقدر
شرافتی دارد چنانچه زعم سامی است و وجهش هویدا است که در مطولات
و کتب معتبره طب با وجود عدم ذکر مجامعت استعمال بحث شراب که
ام الخبائث است بتوصیف و تعریف موجود است و خواص خنزیر بصراحت
مندرج و عموما نجس و حرام قطعی بودن هر دو از نصوص ظاهر و بآن
اندازه مشهور است که از جهلای اسلام هم مخفی نیست و بآن باید زشت
است که ستودنش اگر بنیت مخصوص باشد بمعصیت می انجامد و از ینجا است که
بعض اطبای اهل اسلام ذکرش در تصانیف خود نمی آرند چنانچه حکیم
ارزانی مرحوم در مفرح القلوب قصدا ذکرش ترک کرده می نگارد

عبارته فائده طریقهٔ اطبا است که با تدبیر آب تدبیر شرب شراب یعنی خمر نیز
بیان میکنند کما لایخفی (چنانچه پوشیده نیست ۱۲) واین درویش نظر بانکه وی قطعی الحرمت و
نجس العین است وشارب او مورد لعنت بلاشک وشبه وذکر آن نشده فقط
ثالثًا آنکه علم عیاشی ای علم مجامعت لاریب فیه (شک نیست دران ۱۲) جزوی از علم طب است
مغایرتی ندارد زیراکه فعل جماع متعلق بقوّهٔ شهوانی است وقوّهٔ شهوانی قوّتی
است از قوای بدن وهمچنین قوای داخل بامور ستّهٔ ضروریه انسانی است ونیز
جماع از حرکات واستفراغات معتاده (عادت کرده شده ۱۲) است واو هم از امور ستّهٔ ضروریه است
پس جزو بودن او از اجزای طب ثابت است رابعًا اندراج علم مجامعت
با علم طب وادخالش در آن جدلی واجتهادی ندارد که اکثر از زمرهٔ اطبا در
تصنیف خود با قواعدش می نگارند وبحث مجامعت را داخل طب می شمارند
چنانچه صاحب خلاصة الحکمة جماع را باعتبار حرکت وسکون در بحث
حرکت وسکون می نگارد ومیگوید عبارته وبباید دانست که از جمله حرکات
بدنیه ونفسانیه بردو جماع است زیراکه این را دخل در هر دو است
وابی الحسن بن العبّاس المطبّب المجوسی در تالیف مبسوط ومعتبر خود
کامل الصناعة الطب تمام بحث جماع می نگارد

وفی الباب السادس والثلاثون فی فعل الجماع وما یفعل

فی البدن می گوید عبارته وبقراط وجالینوس واتباعهما یرون

ان الجماع احد الاسباب الداخلة فی باب حفظ الصحة انتہی بقدر

الحاجة قوله اشباش الی آخره فاقول آنچه معترض صاحب بر

العلم علمان الخ یقین حدیث اورده تخریج مسئله بدعت سیئه

گشته اند چون بنایش خود نا استوار است سخن را استحکام از کجا آید

اما بدین مغالطه ما جرائی بر معترض نمیگوییم که مجبور نیست طب علم

دگر است وعلم خبر علم دیگر اکثرے را از اطباء اعتقاد فاسد بوده است ومن

هم وقتی قیاساً علی صدق الاطباء بمغالطه افتاده ام ودر دیباچه

تکشیف الحکمة که نخستین رشحه کلک من است راه بغلط برده ام تفصیل

اجمال آنست که روزی بر العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان

شک افتاد درصدد تحقیق شدم پس از تجسس وتکاپو حالی گشت که

العلم علمان الخ حدیث وضعی است چنانچه در خلاصه مذکور است

عبارته العلم علمان الخ وضعی لا اصل له ونیز قاضی محمد

بن علی بن محمد الشوکانی التیمی الصنعانی که امام غیر مقلدین است در

فوائد المجموعہ فی بیان احادیث الموضوعہ میگوید عبارتہ حدیث
العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان قال الصغانی موضوع
معجب شمانا و کہ بعد تحقیق چون بر قول اعتقاد حدیث کردن کہ
حدیث نبود معصیت است از آن ہر کہ مایۂ اسلامی دارد و مغالطہ
کذائی بود حذر بر آن لابدی است۔

اعلان

نزد ہر کسی کہ تحفۃ الحکمۃ باشد این قول را طبیبی را کہ از کلام
معجز بیانش العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان طب را بر
علم منقول و معقول تجارتی پیدا است۔ در آن بزداید و حجابش برنگارد۔
طبیبی را کہ حکمت احکام معجز بیانش امراض آلام معاصی را نسخہ شفا است حکیمی کہ فقط

عبارت عین الطب

قال باب اول از مقالہ دوم اقول باب اول از مقالہ دوم ما حضر فی الذہن است

الجواب

بمصداق ہمان آتش در کاسہ غالباً معترض صاحب را سہو مکلف گشتہ کہ
اعادۂ اعتراض مفید باشد چہ این ہمان ایراد است کہ در اولین قول گرامی

حدیث العلم علمان قال الصغانی موضوع

گذشت وجوابش هم بپاسخ نخستین گفته شد بار دگر گفتن سزاوار نیست که تحصیل حاصل لاحاصل باشد۔

عبارت عین الطب

قال اما بر ارباب فطانت و بصر اصحاب بصیرت مخفی نخواهد بود که منشاء اصلی شهوت جماع قلب است ازانجاست که بے سلامتی قلب و بے وجود وساوس دنیوی وغیره مکروهات هرگز حدوث مجامعت ممکن الوقوع نیست چرا نباشد که رئیس مطلق قرار داده اند **اقول** قطع نظر از عبارت مہمل و ترکیب بے ربط خلاف جمهور اطبا و نیز برعکس مشاهده است چنانچه ما می بینیم اکثر صاحب خفقان را که مرض قلب است اولاد پیدا می شود و تولید اولاد بے جماع و جماع بے باه ممکن نیست و نیز در اکثر امراض خصوصًا در تپ آفت در قلب لازم است هما تا اکثر باه پیدا میشود و نیز از قول مؤلف مسطور وجود باه بسبب وساوس دنیوی وغیره محال ثابت است اینهم خلاف مشاهده زیرا که کسے بنی آدم در خارج یافته نمیشود که خالی از وساوس بلکه از غم باشد بقول شاعر ؎ درین دنیا کسے بے غم نباشد ۔ اگر باشد بنی آدم نباشد ۔ اگر چنین بودی کسے از نسل آدم ایں الآن باقی نماندے۔

الجواب

قوله قطع نظر از عبارت مُہمل و ترکیب بے ربط الخ **فاقول** چون قول معترض صراحت اہمال و بے ترکیبی ندارد بجز المعنی فی بطن الشاعر چہ تصور دیدہ آید و اعتراضی کہ از قبیل صناعت انشا بود بر کسانیکہ در فن تالیف میکنند چون مصروفیت باداء مطالب دارند سوئے آرائش عبارت نمیگرایند واقع نمیشود **قوله** خلاف جمہور اطبّا و برعکس مشاہدہ است الخ **فاقول** اوّلاً باید دانست کہ چنانچہ امزجہ افراد انسانی باختلافات غیر متناہی است ہمچنان کیفیت و کمیت اشیاء و افعال بحیثیت شئی شئے و فعل فعل غیر متناہی است از آن بسبب بسط اقسام اختلافات کلام باعتبار قسم قسم جدا جدا محال است ازین جہ اطبّا را دستور است کہ ہرگاہ از مزاج انسان سخن رانند نظر بشخص معتدل المزاج فرضی طبّی یا نظر بشخص صحیح المزاج میرانند و ہمچنان چون بشئی من الاشیاء یا بفعلے من الافعال بحث میکنند باعتبار کیفیت حاق شئی یا حاق فعل سخن میگویند از آن جناب مؤلف ضیاء الابصار از وقوع مجامعت گفتن مدعا آن دارند کہ مجامعت چنانکہ باید و چنانکہ حق مجامعت است بلا سلامتی قلب و بلا فارغ البالی ممکن نیست زیرا کہ چون در عدم

سلامتی قلب باه کامل نبود بکیفیت کما ینبغی چنانکه از کامل الباه مجامعت
کما حقه بوقوع می آید از شخص ضعیف الباه ممکن نمی بود چنانچه خود جناب
صاحب ضیاء الابصار بذیل فقرهٔ که معترض بر آن اعتراض آورده
بتصریحش میفرمایند عبارتهم وچرا نباشد که رئیس مطلق قرار داده اند الا
قلب بواسطهٔ روح شوقیه دماغی انجامش بخوبی میدهد چه از تجربه ثابت
که اکثر عزم قلبیه داعی بر مجامعت میگردد ولیسبب عدم رهبری شوقیه کما ینبغی
بوجود نمی آید و نیز عند عزم شوقیه بغیر خواهش قلب وجودش ممکن نباشد
چنانچه بر عالمان اینکار مخفی نیست پس حصول مجامعت کما هی بشرط تقدم
عزم قلبی ومعاونت شوقیه منوط گردید فقط نمیدانم که باوجود این وضاحت
معترض چرا نمی فهمد که این قول ـ بلا سلامتی قلب و بلا فارغ البالی
مجامعت ممکن نیست ـ جای اعتراض نیست وبصورت کذائی اگر خواه مخواه
کسے معترض شود امر دیگر است بلکه اختیار دارد که بگوید که مجامعت دخول را
گویند واو از عنین هم ممکن است که عنین بوسیلهٔ انامل قدرت دخول
دارد مذاق اَلْمِزَاحُ فِی الْکَلَامِ کَالْمِلْحِ فِی الطَّعَامِ ظریفی که هنگام سودہ کاری
همز الوی من بود فرمود که انچه معترض می نگارد که اولاد سے جماع و جماع

بے باہ ممکن نیست این غلط است زیراکہ ممکن است کہ مجلوقے بوسیلۂ
انامل دخول کند وانزال گردد وحمل و اولاد پدید آید بلکہ می بینیم بعض مجلوقیان
راکہ رجولیت ندارند وصاحب اولاد اند و نیز ممکن است کہ زنے برہنہ
بجائے کہ منی مردے افتادہ باشد بنشیند وحمش اورا جذب نماید وحمل
بلا مجامعت صورت بندد چنانچہ صاحب خلاصۃ الحکمۃ حکایتی کند کہ
زنے با شوہر خود مقاربت نمودہ وبدان زودی وگرمی بحمام برزمین حمام
نشستہ بسبب گرمی ورطوبت آن استرخا یافتہ منی از فرج آن برآمدہ وبرزمین
حمام ریختہ وازانجا آن زن برخاستہ وفی الفور این زن کہ بے شوہر بود برآن
موضع نشست آن منی و فرجِ این منجذب گردید وحاملہ شد ثانیاً آنکہ
این قول معترض کہ می بینیم صاحب خفقان راکہ مرض قلب است اولاد
پیدا میشود واولاد بے جماع وجماع بے باہ ممکن نیست پس مفہوم قول معترض
آنکہ در نقصان وبطلان باہ عدم سلامت قلب وامر وہمی را دخلی نیست و
این مقام تعجب است چہ معترض نمیداند کہ قوت باہ بر سلامت اعضائی رئیسہ
موقوف است وقلب رئیس مطلق ومنبع روح حیوانی است وظہور قوت باہ
مبنی بر قلب است زیراکہ کیفیت انعوظ علی ما قالہ الحکماء آنست کہ قضیب

برانچہ کہ گفتہ حکیمان ۱۲

جسمی است مرکب از گوشت اندک وعصب وآورده وشرائین بسیار واز
رباطها وعضلها واصل وی رباطی است که از عظم عانه رسته وگوشت او عدد سست
وتازک و رباط او کثیر التجاویف ورگهای او فراخ تر است بنسبت بقدرش
واین همه بهر آنست که نعوظ حاصل شود ومداخلت روح وریح ودم که
تجاویف رباط وی بریح ممتلی میشود وشرائین بروح وآورده بخون وپر شود
تماند که قوت برخاستن وی از دل است وحس وی از عصب نخاعی که
از فقار عجز برآمده واصل آن از دماغ است وغذا از جگر آید وشهوت
مباشرت بمشارکت جگر وگرده ظهور نماید وصحت این امر موقوف بر
صحت اعضاء رئیسه است واصل همه دل است پس چون بنای نعوظ
بروح مبنی است ظاهر است که بی سلامت قلب وصحتش ظهور باه کما ینبغی
غیر ممکن است زیرا که در حالت فتور قلب میلان وسیر وریت روح سوی
آلات تناسل کما ینبغی نخواهد بود واز فقدان سببی از اسباب باه که روح
است بالضرور نقصان یا بطلان باه صورت خواهد بست وهمچنان از امور
وهمیه وغم وهم وغیره فتور در باه حادث میشود چه امور وهمیه وغم وهم از حرکات
نفسانی است وحرکت نفسانی با حرکت خون وروح تابع میباشد پس چون روح وخون

کہ بنائی بادہ مبنی براوست چنانچہ در سبب تصریح نموده بالاگفته شد و غم وغیره بجہت

انصراف طبیعت تابع حرکت نفسانی بوده بطرف دیگر میل میکند سوی آلات

تناسل منگیرا ایرا ازآن در جوهم افراط غموم وغیره تکمیل یا صورت شئی بند و

نقصان یا بطلان می پذیرد و چون چنانست اعتراض معترض واقع میشود

بلکہ مفهوم اعتراض بر قصر نظر معترض دلالت میکند اگر نظر معترض بر کتب قوم

مستولی بودی براو متعجب نماندی کہ امور نفسانی خیال وغیره را در امر باه

دخل عظیم است کما قال فاضل کرمانی فی شرح الاسباب عبارته وسماع

احادیث ذلک والنظر الی تسافد الحیوانات فیتذکر النفس امر الجماع

ویتحرک الی الاعضاء التی هی الالة مع الدم والروح والحرارة الغریزیة

فتحرکها وتشغلها فی تولید المنی وتهیج المولدة منه فیحصل الانعاظ

ویتم امر الجماع کما یتحرک الی العین عند تخیل الصور الجمیلة لانها سفیرها

والتها فی ادراک هذه الصورة ولذلک یظهر فیها عند ذلک تغیر ما و

کذا یتحرک الی اللسان عند تخیل الطعوم اللذیذة وکذلک یتلی الفم

من الماء عند ذلک لانحدار الرطوبات التی هناک وذوبانها لتوجه الحرارة

الیه وذلک لان التخیلات النفسانیة وقد تکون سببا لحدوث الحوادث

البدنیّة کما ثبت فی القواعد الحکمیة ثالثاً آنکه چنانچه از دلیل عقلی مذکور
شد که از ضعف قلب و توہمات طبعی و از انصراف طبع بسوی مکروہات دنیوی
وغیرہ ضعف باہ لاحق حال میگردد و بہر دو صورت مجامعت کما ینبغی بوقوع
نمی آید ہمچنان صراحتاً از اقوال ارباب قوم ہم بثبوت میرسد چنانچہ
علامہ فخر الدین محمد بن علی بن ابی نصر النیشاپوری در سیاقہ میگوید
عبارتہ النوع الثانی عشر الحادث عن ضعف القلب امّا الحرارة
او البرودة وعلاماتہ علامات ضعف القلب والخفقان
وغلبة العطش وقلّة شہوة الجماع وقلّة النشاط وبطوء
انتشار القضیب وضعفہ وقلّة الالتذاذ بالجماع ویمنع منہ
الخوف والحیاء والفکر — انتہی بقدر الحاجة وفاضل
کرمانی در شرح اسباب میفرماید عبارتہ وامّا الرأی النفسی
کالزہد والتقشف فاذا استقرّ ذلك فی النفس لم یرغب فی
المجامعة واعرضت القوای الشہوانیة عنہا ولم تتحرّك الآلة
او بغض المجامع وتنفّر الطبیعة عنہا فلا ترغب فی المباشرة معہا
ولا تتحرّك القوّة والآلة او احتشامہ فینقبض النفس و یستحیی

عن الاستکشاف والمباشرة الفاحشة اوسبوق استشعار الی

القلب من ان لاینتشر منه القضیب فلایرغب النفس فی المجامعة

حذرًا من الخجالة والشنعة عند المزاولة بسبب عدم القدرة

والاسترخاء الآلة خصوصًا اذا اتفق ذلك ای عدم الانتشار عند

المباشرة وقتًا ما اتفاقًا فکلما وقعت المعاودة الی المجامعة

مرة اخری تمثل ذلك ای عدم الانتشار فی الوهم واعتقد

جزمًا بانه لایتاتی منه فی هذا الوقت کما فی الماضی وارتسخ

ذلك فی النفس حتی ذهبت الشهوة والحرکة بالکلیة وربما

تعاضد فی ذلك امر آخر وهمی ایضًا وهو ان یعتقد انه قد

سحر وذهبت رجولیته وقدرته علی الجماع بسبب السحر انتهی

بقدر الحاجة وهمچنان امام الاطبا در قانون می فرماید

عبارته ویعوق امور وهمیة مثل بغض المجامع واحتشامه

اوسبوق استشعاره الی القلب لضعف عن الجماع وعجزه

خصوصًا اذا اتفق ذلك وقتًا ما اتفاقًا وکلما وقعت المعاودة

تمثل ذلك فی الوهم انتهی بقدر الحاجة وهکذا فی کتب الاخری

قوله ونیز از قول مؤلف سطور الخ فاقول اوّلاً آنکه از قول
فاضل کرمانی وامام الاطبا که در قول سابق نقل کرده شد ظاهر
است که از توهمات ومکروهات دنیوی وقوع مجامعت غیر ممکن میباشد
ثانیاً آنکه انچه صاحب ضیاء الابصار از وساوس گفته اند
عبارت از وآنست که هنگام کثرت وساوس وغلبه ضیق حال بآن
اندازه که طبیعت را از جادهٔ خود بگرداند مجامعت بباعث اشتغال
طبع بسوی دیگر ممکن نیست پس اندرین صورت اینچنین بستگی علایق چنانچه
ظن معترض صاحب است وجه اعتراض نمی شود ثالثاً انچه قول
شاعر را معترض صاحب بدلیل آورده اند بزمرهٔ اهل فنون وعلوم
تا از سقم پاک نبود بیتی یا شعری مرتبه پسندیدگی نیابد خصوصاً اینچنین شعر
که تام قایل مجهول او به پردهٔ اخفا هست ونیز بیت بپایهٔ فصاحت ارتباط
ندارد زیرا که درین دنیا این بیکار روزنا یاد است که جز عالم هستی
دنیای دیگر نیست پس لفظ این که آورده ند حصر ورتش چیست اینچنین
زوایدات را سخن سنجان پاکیزه گفتار مستحسن نمیدارند

	عبارت عین الطب	

قال اگرچه تقاضای مقامی بترقیم تشریح انثیین داعی بود لکن بباعث
عدم وصول نشانش باوجود کوشش وسعی مالاکلام از تحریر تشریحش
باز ماند اقول کلام مؤلف شاید بخیال شطرنج که آنرا از بیت ضروریه می انگارند
درحالت کیف اجتهاد واقع گردیده والا نه عدم وصول نشانش کماینبغی
باوجود کوشش وسعی مالاکلام چه معنی دارد عجب آمد که باوجود وجود انثیین
از قسم تشریح انثیین که بمنزلهٔ بدیهی و نه از قسم نظری واقع هست منحرف و تحیر

الجواب

قوله کلام مؤلف شاید بخیال شطرنج الخ فاقول اول آنکه گفتگوی
خارج البحث که طعن وتشنیع را ماند از آئین مناظره دور است از آن بسفیهانه
گرداننی گرائیم اگر معترض صاحب را بهمان جوشش دگر درنهاد بود
بزانوی ادب نشستگان چرا آویختند که از بهر اینچنین عهده برآرے
بسیاری از مردم در کوه برزن ستپا بر لب دریای جمن میباشند دوم آنکه
چون در ضیاء الابصار ذکر خصیتین مردان وانثیین زنان یکجای است
وکلام مشترک میرود و بنسبت تشریح انثیین مردان در کتب تشریح انثیین
زنان اکثر مؤلفین مجملاً نگاشته‌اند وتشریح انثیین مردان بتفصیلی که

مطلوب جناب مؤلف بود بطرزیکه وثوق واطمینان آرد بوصول

نه انجا سیما از آن بطرز مجمل انچه بوثوق پیوست و بیان متی بحیز تحریر

در آورند پس بخبری چه معنی دارد چنانچه بهمگین عبارت ضیاء الابصار

می نگارم که بصیرت افزاید و مفصلاً اطلاع دهد که اعتراض وارد نمیشود

عبارت ضیاء الابصار و اگرچه تقاضای مقامی بر ترقیم تشریح

انشیین داعی بود لیکن بباعث عدم وصول نشائش کما ینبغی با وجود

کوشش و سعی بالا کلام از تحریر تشریحش بازماند الا مجملاً هرچه از حال

مجری و اوعیه منی به ثبوت پیوست بحوالهٔ آن در ذکر حالات منی پرداخت

سوم آنکه انچه معترض میفرماید که بمنزله بدیهی است نظری نیست

غایت مفهوم عبارت آنکه تشریح ساخت چنانچه فی زماننا اطبای انگلشیه

را دستور است معاینه ممکن بود جوابش هم بدیهی است و اظهر

من الشمس که اسلامی ارجیت ان را نهی کرده و کرد از بحکم نصوص

دست کوتاهی دارد شعر نه بحکم شرع آب خوردن خطاست

وگر خون بفتوی بریزی رواست

	عبارت عین الطب	

قال شیخ از جانب ارسطاطالیس ردّ حجتهای جالینوس را بدلائل غیر صحیح بمقام شفاء که حواله آن بجانب شیخ احتجاب می آمد بنظر گذشت از تحریر تشریحش باز ماندم **اقول** چه خوش بازی بازی باریش با باهم بازی مؤلف قول شیخ را بدلائل غیر صحیح منسوب می کند کدام دلیل صحیح بر اثبات قول خود آورده گویم ولی ندانم دعوی بلا دلیل پیش نازک خیالان ذلیل شاید صاحب ضیاء الابصار شفاء از هو الشافی اخذ کرده والا نه استعداد مجتهد صاحب به تفهیم شفا هم بر آن نظر کردن بر صاحب نظران ظاهر است ~ تف بروے فلک بروی خود است × بر بلندان سخن بسوی خود است ×
سعدی بزرگش نخوانند اهل خرد × که نام بزرگان بزشتی برد ×

الجواب

اولاً آنکه از هو الشافی انچه لفظ شفا اخذ کرده معترض میفرماید انچه میفرماید این از آداب اسلامی بعید است چه هو الشافی از اسمای صفات باریتعالی است ـ ثانیاً آنکه درین مقام طبیعت گرامی خلاف داب مناظره باهنگ دیگر گرائیده بجز این چه گفته آید شعر

دریادلان چو آب گهر آرمیده اند	چنین به چنین جنبش هر خس نمی رسد

ثالثاً آنکه کتاب شفا در تعلیم و تعلّم داخل است ادراک
مضامینش از جبلّهٔ قوّت درک مردم زاد بیرون نیست سامی
گمان بر عدم فهمیدنش نمی دانم که از چیست رابعاً به تصحیح یا
توجیه در مسئلهٔ معقول خلاف اساتذهٔ کرام چیزی گفتن یا
پذیرفتن نکوهیده نبود بلکه نکوئیده باشد زیرا که اگر نظر بفخر تقدّم
متقدّمین باب گفت و گفتار بسته ماندی دقائق و نکات علوم کسبی
بوضوح نپیوستی و این ارجمندی کشف اسرار که نصیب علوم
است دست ندادی چه نمی بینی که در منقول هم همین شاگردان
به همین استادان خلافی ورزیده اند و اختلاف مایهٔ تحسین و
آفرین گشته از ینجاست که خطای اجتهادی مطاع اجر و ثواب
بوده است خامساً آنچه معترض آورده که کدامی دلیل
صحیح بر اثبات قول خود نیاورده از ین بسیط نگاه گرامی
معترض بر کتب متداولهٔ طبّیه و حکمیه معلوم که گرامی حافظه
از وجود مسئلهٔ معروف عاری است چه نمیداند که از وقت

جالینوس تا این هنگام مسئله مذکوره مبحوث همگین اطبا و حکما بوده چنانچه اشارتی
که دانسته و شناسنده بمدعای خود دلیل و صراحتی لابدی نیست و نیز آنکه
چون دلائل جالینوس خود قوی و صحیح است بر آن صاحب ضیاء الابصار
اختصار ورزیده و اشارته بآن در آخرین سطر صفحه ۸۷ فرموده اند پس دعوی
بے دلیل چه معنی دارد و مبرهن باد که اکثر اطبا تابع جالینوس بوده اند حتی
که امام الاطبا شیخ علیه الرحمة نیز در قانون آنچه فرموده از آن وجود منی
زن مستنبط می گردد کما قوله فنقول لما کان المبدء الاوّل
لتکون ابداننا شیئین احدهما المنی من الرجل والاصح من امرأة
انه قائم مقام الفاعل والثانی منی المرأة ودم الطمث والاصح
من امرأة انه قائم مقام المادة الخ و در شرح این قول فاضل
گیلانی گوید عبارته وذهب المعلم الاوّل الی انه لیس للمرأة
منی والشیخ تبعه فی الشفاء وناقض کلام جالینوس فی قوله بان
للمرأة منیا مناقضة بالغة وقال فی هذا الکتاب فی مواضع شتّی
لوجود المنی للمرأة ولعله مماشاة مع الاطباء سا و سا آنکه
معترض صاحب میفرماید که بدلائل غیر صحیح منسوب می کند

کامل نگارها غیر صحیح بودن را دو وجه بوده یکی آنکه متبحرین اطبا غیر صحیح
دانند چنانچه آملی در شرح قانون فرماید که قولش نگارش می یابد بدریاست
باد عبارت شرح آملی والمشهور من المعلم الاول انه لیس لها الا
دم الطمث وشنع علیه جالینوس بوجوه منها ان الاولاد یشبهون
بوالدیهم فلهم اصل ومبداء به تصیرون متشبهین بهما و
لیس ذلک دم الطمث لانه غیر حاصل للاب فهو المنی فیکون
للمرأة ایضا ومنها ان اکثر الاعضاء المفردة منویة ومنی الذکر
لایفی بتولید جمیعها لقلته وکثرتها فلابد ان تکون للمرأة منی
ومنها ان النساء یحتلمن ویرین منیا ویتلذذن به واجاب الشیخ
عن الاول فی الشفاء بما حاصله انه لوکان سبب المشابهة ماذکر
لکان مشابهة الولد للوالدین ثابتة دائما والثانی ظاهر البطلان
بل سبب المشابهة فضل الصورة علی قدر استحقاق المادة فاذا
صادف مادة قابلة لصورة ما اعطتها باذن خالقها صورة
مناسبة لاستعدادها فتارة تکون مستعدة لقبول صورة الاب
وتارة لقبول صورة الام وتارة لصورة اخری وان سلم ان

سبب المشابهة من جهتهما معًا فلم لا يجوز ان يكون ذلك من جهة

الام دم الطمث كما انه من طرف الاب المني ونحن لثاني بان ثلث الاعضاء

ليست جملتها من المني بل القدر الذي منها المني وباقيها من الدم وحينئذ

لم لا يكفي مني الرجل بذلك وعن الثالث بان رطوبة التي يرينها ليست

منيًا بالحقيقة بل شبيهة به واما اللذة فلسبب بعد عنها للرحم ولذعها

له لانها كيف كانت لا بد ان يكون فيها لذع والعضو نفسه حساس يظهر

من كلامه في الشفاء ان المعلم الاول يعترف بوجود رطوبة للمرأة يشبه

المني ويخالط المتكون والا لكانت خلقه الخصى للاناث ومجاريها

عبثًا وهي مغايرة لدم الطمث لانها تستلذ بسيلانها الى الرحم و

يتالم بجريان دم الطمث وتسميتها بالمني مجاز وقيل المني الحقيقي

يستجمع خمس صفات بياض اللون وحصول اللذة من خروجه

والتدفق وقوة العقد وكون رائحته شبيهة برائحة الطلع وفي

وجوب هذه الصفات له بحث الحق ان المرأة لها مني لكن لا كمني

الرجل انتهى احقر الناس مى گويد چون مسئله هذا از زبان اطول صحیح شده

قوم است زیاده تنقیح لابد می نیست همین قدر بس است که انچه خود

کشف العیون

اما امام الاطبا در آخر قول خود نقلاً از معلم اول میفرماید که اینقدر هست
که از دم طمث آب زن مغایر است چه اگر مغایر نبودی خلقت خصیتین
عبث بودی و از اخراجش زن لذت می یابد بخلاف دم طمث که از اخراجش
اذیتی می بیند از همین کلام برارباب شعور عدم صحت وضعف قول معلم
اول مبرهن میگردد و نیز اگر منی زن از قسم دم طمث بودی پس چون
دم طمث فضله قابل الدفع است می بایستی که ضعفی که از اخراج منی لاحق
میگردد همچنین ضعف زن از اخراج منی خود شیافتی والحال لیس کذلک
وحال همچنین نیست ۱۲
و نیز آنکه بدیهی و مسلم و ظاهر است که هر شئ از وجود و حاصل خود قوی می بود
و از قلت و فقدان و جدا شدنش ضعیف میباشد پس اگر منی زن قسمی از دم
طمث بودی بعد اخراج دم حیض کامل و قوی نبودی بلکه غیر کامل ضعیف
بودی و بصورت کذائی حمل بعد طهر اکثر قرار نگرفتی والحال لیس کذالک چه
می بینیم که بعد از طهر اکثر حمل قرار میگیرد و اندرین باب نقار رحم را اگرچه بهت
وجه دخلی هست اما قاطع مقصود نیست زیرا که چون ماده که منی است خود بهمه
ضعیف بود و فقط از نقار رحم چه حاصل آید چنانچه می بینی که معده اگرچه از فضول
غیر طبعی پاک می باشد لیکن چون غذای ما کول بنفسه الصلاحیت معرا می بود

تولید صالح رومی نماید دوم وجہ آنکہ ازہندی داران دولت اسلام

کہ مشتغل علوم منقول و معقول پیشنہاد خاطر دارند قولی را کہ تصحیح نصوص

خلاف نصوص دانند گو از حکیمی یا حکمای معتبرین باشد آنرا نمی پسندند و

غیر صحیح چہ بلکہ مردود شناسند از آن شیخ کہ تابع معلم اوّل بوده وقولش

خلاف نصوص است غیر صحیح گفتنش عین ایمان است وقول جالینوس کہ مطابق

نصوص است بلاشبہ صحیح وحق یقین کرده می آید بالجملہ از نصوص ثابت

است کہ در زن منی بودن مسلّم است کما قولہ تعالی جلّ جلالہ وعظم

شانہ عمّ نوالہ خُلِقَ مِن مَّاءٍ دَافِقٍ یَّخرُجُ مِن بَینِ الصُّلبِ وَالتَّرَائِبِ وقال

فی تفسیرہ صاحب المدارک عبارتہ من بین الصّلب الرّجل و

ترائب المرأة وهی عظام الصدر حیث یکون قلادة انتهی بقدر حاجت

فامّا الحدیث

رُوِیَ فی مشکوٰة المصابیح وعن امّ سلمة قالت قالت امّ سُلیم یا رسول

اللہ اِنّ اللہ لا یستحیی من الحقّ فهل علی المرأة من غسل اذا احتلمت قال

نعم اذا رأت الماء فغطّت امّ سلمة وجهها وقالت یا رسول اللہ او تحتلم

المرأة قال نعم تربت یمینک فبم یشبهها ولدها متّفق علیه وزاد

مُسْلِمٌ بِرِوَایَۃِ اُمِّ سُلَیْمٍ اِنَّ مَاءَ الرَّجُلِ غَلِیْظٌ اَبْیَضُ وَمَاءَ
الْمَرْأَۃِ رَقِیْقٌ اَصْفَرُ فَمِنْ اَیِّهِمَا عَلَا اَوْ سَبَقَ یَکُوْنُ مِنْهُ الشَّبَهُ

عبارت عین الطب

قال گاہی از روی خلقت راستا وچپا اقول اشد اشد ماشاء اللہ
قوله راستا وچپا این معرب جدید است اگر الٹا وسیدھا گفتی افہم نزدیکتر بودی۔

الجواب

یارب این چیست کہ اینقدر شورش در نهاد معترض رو داد کہ نوبت بالٹا
وسیدھا افتاد غالباً می پندارم کہ معترض نمیداند کہ در فارسی زبان الف گاہ
معنی می آید وچنین معنی افادہ میدہد نازک خیالا تنوین از رشحہ قلم
کاتب است عاقلان پیروی نقطہ نمی کنند ودر راستا وچپ
الف افادہ معنی طرف میدہد یعنی بطرف راست وبطرف چپ واین دیرینہ شعار
ارباب عجم است چنانچہ الف راستا وچپا را پور مبارک بہ آئین اکبری بمعنی
طرف آوردہ است ودر آئین فرود آمدن اردو نگاشتہ عبارتہ ودرمیا
میان بدوری صد گز جانب قول مریم مکانی وگلبدن بیگم ودیگر پارسا
گوہران وشاہزادہ دانیال جاگیرند ودر راستا شاہزادہ سلطان سلیم

فرود آید و چپا شاہزادہ شاہ مراد و صاحب طب اکبر در فصل حول می نگارد
عبارتہ اما زوال جلیدیہ کہ راستا و چپا باشد حول پیدا می کند و در
غیاث اللغات صاحبش بتصریح لفظ الف می نگارد کہ الف در فارسی بچند قسم
است و ازان اقسام قسم بست و سوم را بتصریح می آرد عبارتہ بست
و سوم بمعنی سو و طرف چون سرا زیر و سرا بالا یعنی سر بسوی زیر و سر
بطرف بالا و راستا و چپا انتہی بقدر حاجت فقط

عبارت معین الطب

قال حرقت البول کہ عوام سوزاک می نامند قرحہ ایست اندرونی مجرای
قضیب کہ از لحوق حرارت مفعولہ بوجود می آید **اقول** جناب مؤلف
باوجود ممنون نقض بر اساتذہ و نظر بر اطبا روزگار بسوی خود نظر
نمیفرماید یعنی عبارتے کہ از شان اطبا بعید است می نگارد ازان قطع نظر
قرح اندرون قضیب را کہ بعض از عوارض حرقت البول است بحرقۃ البول
می ستاید مردم اند حسرت فہم درست اینکہ میگوییم بقدر فہم تست
تعریف مرض مسطورہ در ترویج الارواح چنین مذکور وهی من الآفات
التی تعرض للبول فی نفسہ انتہی **قولہ** کہ از لحوق حرارت مفعولہ بوجود

می آید نعوذ باللہ منہا با وجود وجود عبارت مہمل وبیمعنی کما لایخفی اگر تاویل

طویل کردہ آید یعنی از لحوق حرارت کسی مفعولہ پیدا میشود نیز نقضے وارد میشود

اول کلام مؤلف محصور است کہ بی جماع سوزاک لاحق می شود و نیز زنان

وصبیان را عدم سوزاک ظاہر وخلاف مشاہدہ دوم اکثر از فعل وانفعال باہم

کیفیت متضادہ پیدا نمی شود کہ آن سبب حدوث سوزاک گردد اگر چنین بودی کسی

بعد از فعل مباشرت خالی از سوزاک نماندی معہذا خلاف عقل و بعکس نقل

است چنانچہ شارح الاسباب میگوید حرقة البول تکون اما بسبب مدة

تخرج وتلذع لحدتها وذلك المدة اما لقروح الكلى واما القروح

المثانة والقضيب اما لحدة البول وبورقيته بسبب مرار كثير

يخالطه فيسحج المثانة والقضيب قد تكون الحرقة

بسبب قرحة في القضيب تلذعها البول عند مروره عليها انتهى

وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ مخفی نماند اگر چنین گفتی کہ از اثر حرارت

متاثرہ پیدا میشود عبارت جامع ومانع ومحمود بودی

الجواب

قولہ عبارتی کہ از شان اطبا بعید ہست می نگارد فاقول عبارتی کہ

ضیاء الابصار نگارش یافت بعید از شان اطبا نیست اما مثل معترض
عدم فهمید معانی از شان اطبا بعید است که تفصیلش از قول ذیل پیداست **قوله**
قرح اندرونی قضیب الخ **فاقول** حرقت بول نام مرضی است گاه باعتبار
کلی یعنی باعتبار اسم جنس اطلاق می یابد که تحتش چند جزئی باشد زیرا که مقول
علی کثیرین باشد در اطبا اسم جنس خوانند چنانچه حمی که بر همگین اقسام
حمی اطلاق می یابد و گاه حرقت بول باعتبار جزئی اطلاق می یابد که تحت
او جزئی دیگر نبود چون اطلاق حمی یومی لتشمم پس حرقت البول باعتبار کلی
مرضی بود که صاحب ترویح در حدش گفته و معترض نقلش برداشته است
و حرقت البول باعتبار جزئی مرضی بود که صاحب ضیاء الابصار بحدش
میفرماید که او قرحه ایست اندرونی مجرائی قضیب پس بدانکه هرگاه اطلاق
حرقت البول بمرض باعتبار کلی بود قرحه از عوارض می بود زیرا که در اقسام
حرقت البول که ماتن اسباب و علامات آورده در آن اقسام از حدت بول
یا از تغیر طبیعت بول قرحه و مجاری بول عارض میشود و عرض برای حرقت
می بود و هرگاه اطلاقش باعتبار جزئی میباشد قرحه سبب و مرض میبود و حرقت
عرض زیرا که درین قسم اکثر قرحه ابتدائی حادث میگردد و از جهت قرحه حرقت از مرور

بول پیدی می آید وقتیکه بول بر قرحه گذرد میسکین چنانچه از عبارتش که معترض از شرح اسباب در قول خود بلا درک معانی نگاشته هویدا است که این قسم را ماتن اسباب و علامات ذکر نکرده امّا شارح او در قول خود ملحق ساخته است و قرحه را سبب حرقت گفته است چنانچه میگوید عبارته قد تکون الحرقة بسبب قرحة فی القضیب تلذعها البول عند مروره علیها فقط و ترجمه این حکیم محمد ارزانی در طب اکبر گوید عبارته چهارم آنکه قرحه مجرای قضیب سبب حرقت بول شود ظاهر است که چون بول از قرح گذرد ولدع آرد فقط دیدنی است که هم معترض اگر معنی عبارت مذکور پی بردی فهمیدی که قرحه در این قسم سبب برای حرقت البول است نه عرض او و هرگز در اعتراض خود نگفتی که قرحه اندرونی قضیب را که العرض از عوارض حرقت البول است به حرقت البول می ستاید پس معترض یاد کند این قسم را جناب مؤلف ضیاء الابصار میفرماید که او قرحه الیست اندرونی مجرای قضیب و این قول مطابق بقول فاضل کرمانی و حکیم محمد ارزانی است و این اعتراض که قرحه عرض حرقت بول است وارد نمی شود و فائده متحبب باد که بلا درک معانی عبارت شرح اسباب و علامات را بنهجی که خامه معترض نقل آورده که از جای المختی عبارت بگذاشت و بمتن و شرح هم علامت فرقی نه نگاشت

این امر از شیوهٔ اهل علم بعید است و از طریقهٔ دیانت دور و نویسنده را از پایهٔ
اعتماد ساقط می آرد قوله با وجود عبارت مهمل الخ فاقول مهمل گفتن مبنی بر قلت ادراک
است مضائقه ندارد مصرعه چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند قوله اول
کلام مؤلف محصور است الخ فاقول نمیدانم که معترض حصر از کجا یافت چه از طریقه
و سلسلهٔ بیان نمیدانند که عبارت بغرض حد مرض نیست چنانچه زعم معترض است که لفظ
ستاید دال بر آنست بلکه فقط بر طریقه بیان است که از لحوق حرارت مفعوله بوجود می آید یعنی
از جماع حدوث می یابد چون کتاب در بحث مجامعت است از آن قسمی حرقة البول که از
جماع خیزد همان ذکر نمود و ازین حصر لازم نمی آید و ازینجا است که در [illegible] فصل صفحه ۱۴۱
سطر الاجتناب مؤلف ضیاء الابصار میفرمایند که لحوق سوزاک اکثر باطفال نابالغ بغیر
جماع بسببی که باشد می باشد فقط پس غرض آوردن این جملهٔ معترضه همین است که تا حصر
بر جماع فهمیده نشود و عبارت دال بود بر آنکه حرقة البول از اسباب دیگر هم می بود ظاهر است که
چون سخن بتقسیم واحد میرود با آوردن این جملهٔ معترضه بجز حاجت مذکوره غرضی دیگر نبود
مصرعه نازها است لبی محرم اسرار کجا است قوله دوم اکثر از فعل و انفعال با هم
الخ فاقول چون مفعوله عبارت است از مریضه صحیحه که لفظ حرارت و قرینهٔ مقام
دال بر آنست آنچه معترض میگوید از فعل و انفعال باهم کیفیت متضاده

كشف الحجاب

پیدا نمی شود فقط تمہید اہم مقام این سخن چیست بجز وضع الشئ علی غیر محلہ
چه گفته آید الا وجه مغالطه شاید آن بوده است که معترض طرز بیان و معنی
مقال را نفهمید تفصیل این اجمال آنست که سوزاک و جریان و آتشک را
جناب مؤلف ضیاء الابصار بفصل فصل جداگانه آورده اند و سبب علیحده
انها را که مجامعت باشد مقدمتاً بر سر فصول گفته اند که فهمید عبارت فصول
امراض مذکوره موقوف بر فهمید عبارت مقدمه است که در باب دوم مندرج
است از ان بصراحت بوضوح می پیوندد که در بحث سوزاک وغیره مفعول اثر
مفعوله مریضه عبارت است نه از صحیحه چنانچه نقلش می نگارم وهو هذا
باب دوم از مقاله چهارم اما حرارت محدثه امراض یا داخلی است
یا خارجی اما داخلے مثل حرارت جگر که مستلزم حرارت گرده گردد و نشان
این کثرت شهوت و شدت عطش و بادنی تغیر لائق لحوق مرض ذیابیطس
بودن ممکن میباشد و حرارت مثانه که باعث این بوجود می آید حرقت
بول بل بصورت بی اعتدالی قرحه مجرای قضیب که آنرا بلفظ سوزاک
مشتهر میکنند عاید شدن و حرارت اوعیه منی کثرت خواهش جماع را و می
میباشد بسبب حدت منی و باعث ترقیقش که لازمه حرارت است

سرعت انزال احداث می نماید و حرقت ماینجی دال برحرارتش و در حالت
اشتدادش جریان جاری گردد که آنرا بهندی پرمیو نامند و بلکه اہل ہند
پرمیو را بلفظ مطلق بر جمیع امراض مجاری بول می تصور نند تدبیر و فعیه
حرارت داخلی از مطولات جویند. فائده حرارت محصله بدن انسانی
عند التکوین بر دو قسم ملیابشد قسمی فیضان می یابد مع فیضان نفس ناطقه
مسمّی غریزی دوم عند اجتماع بسایط آن مسمّی باسطقسیه و این غیر غریزی
است و غریزی مقومه بوجود بدن و مفارق بعد موت و اسطقسی براے
ماہیت بدن و باقیه بعد موت و حرارتی که در حالت مرض بسبب اجتماع
فضلات ماسوا این هر دو حاصل میگردد چراکه فضلات وقتیکه
جمع میشوند حاصل میگردد در آن حالت که بسبب آن استعداد این
حرارت می باشد چنانچه حال اجتماع فضلات در خارج مثل نہبل وغیره
حالة حادثه و آن احداث حرارت میکند و تعفّن می نماید و این غیر اولین است
زیراکه مضرت بافعال میرساند و نزدیک صحبت معدوم میگردد بخلاف
اوّلین پس وقتیکه این حرارت حادث بعضو میگردد بواسطه شریان
بقلب جاری گردد و از قلب بسبب شریانات بجمیع بدن سریان نماید مسمّی

میگردد ومجملاً اما سبب لحوق حرارت خارجی تخالف مزاج مدخوله باعتبار
حرارت باعث بر امراض چند است و هر یکی را باعتبار فاعل واحد از قسم
آتشک می شمرند اگر چه آتشش باختلاف ظهورش مختلف میباشد بدانکه جریان
حرارت به تغییر مزاج طبعی یا فقط با وعیه منی گردد پس تکلیف لحوق جریان انجام
جریان برباد میکند بل فقدانش بر فقدان آسودگی های معاون بوده
فقدان عیش زندگانی خواهد کرد از آنجا که حرارت محصله منی فعل بر تندی سبب
آن میکند و اگر حرارت کثیره محصله از تخالف مزاجی مفعوله جانب مثانه
نافذ شود حرقت بول ظهور قرحه مجرای بول که عوام سوزاک می نامند
افزونی رنج بر رنج بر بربادی غیرت و حیا شرافت فاعل خواهد گشت و
اگر بگرده رسد بمرض ذیابیطس تشنه کام زندگانی خواهد شد و اگر بجگر واصل
گردد و حرارت جگر و دیگر امراض آن قسم آتش در جگر خواهد انداخت
و بسا است که بواسطه جگر وصول حرارت بقلب گردد و اضطراب قلبی و
تشویش افعالش خفقان بر خفقان می آرد و نیز از این محل جگر تشویش
بواسطه آورده که قاسم غذا اند بدماغ هم ممکن است تشویش فعال
دماغی گواه بر وصولش میباشد و نیز حرارت واصله دماغی رطوبات و

فضول موجوده دماغی را حدت و فساد بخشیده نزولش بجای فم طبعی که بینی

حلق قرار یافته تغیر هیئت بینی و تعفن و فساد آن و سوراخ در یافوخ اکثر

خناق انتظام آوازرا غیر منتظم می سازد و تدبیرش ازاله مرض اصلی است مع

رعایت حرارت دماغ و اصلاح خناق که بکتب طب ضبط یافته و اگر بجمیع اعضا

تجاوز کند عموما ماه میگردد و فسادش عیاذا بالله از شرش بدترین قسام

می تصور رند و اگر بجلد نافذ گردد ظهور نقاطات بر جمیع بدن ظهور یابد و اگر

بجلد فقط قضیب رسد قروح سر قضیب تکلیف ده گردد و بسا است که از حرارت

حرارت جانب اعضا باطنی بوده سبب این فساد باعضای ظاهری

علی الخصوص بقضیب که محل ظهور این علت است میگردد و اگر حرارت

آتشک مادّه فاسده ببدن می یابد بسبب ظهور تغیر عظیم بظاهر بدن میگردد

ورنه فقط حصول کیفیت حارّه بعضو یکه میشود تغیر مزاجش بنماید و نیز

حصول حرارت باعضای رئیسه چنین و صولش باوعیه منی بنحوی میباشد که

نفوذ حرارت از اوعیه بواسطه شریان بقلب براه آورده بکبد و بباعث

اعصاب بدماغ بهرکه ازین سه واصل گردد خلل و امراض العضو ظهور یابد و

شدت حرارت یکی ازین سه اعضا باعث خرابی و تباهی مزاج دیگری میگردد

بدانند که سریان حرارت مفعوله در صورت تخالف مزاج از دو حال بیرون نیست
یا آنکه از راه مجرای بول سرایت کند سوزاک وغیره امراض آن محل بوجود
می آید واگر از راه اوعیه منی نفوذ نماید جریان ودیگر امراض ازین قسم
بظهور می آید چنانچه بجا نگاهش مبرهن خواهد گردید تمت کلامه

عبارت عین الطب

قال لحوق سوزاک اکثر باطفال نابالغ بغیر جماع از حدت بول بسببی که باشد
می باشد **اقول** سابق ازین مجتهد صاحب سبب تولید حرقة البول محض
حرارت مفعوله بغیر تخصیص قرار داده بود بمقام هذا معلوم شد ظهور مرض مسطور نیز
باطفال نابالغ قطع نظر از انقطاع حصر والقای تناقض فیما بین اقوال متذکره از حدت
بول بهر سببی که باشد میباشد بیان فرموده ازین عبارت جهل بر علم اسباب تولید
سوزاک صاف ظاهر شد اکنون صاحب ضیاء الابصار را مناسب که از صفحه بالا
بیان اسباب از شرح اسباب نموده ام بصیرت حاصل نماید واین فقیر را بدعای
خیر بموجب آیه کریمه هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ یاد فرماید۔

الجواب

جواب مفصل قول معترض در جواب اول گذشت که بنا بران تا گمان نشود

کہ سوزاک فقط از جماع منجر و جملۂ معترضه آورده شد و این قول جناب مؤلف
ضیاء الابصار سببی که باشد بیباشد مخصوص بهمین غرض است که باسباب
اقسام دیگر پرداختن نخواهم و نیز بهر آنکه تا اطلاع حاصل آید که سوزاک از اسباب
دیگر هم حدوث می یابد چنانچه اشارتی بآن در تمهید فصول هم فرموده اند پس بصورت
کذائی حمل بر اسباب تولید ظاهر نمی شود بلکه غایت علم و بلاغت از بیان ظاهر است ..

اظهار
در ذکر مغالطه دهی معترض

عجب مباد که جناب مؤلف ضیاء الابصار در باب دوم که نقلش نگاشته شد
بطور مقدمه احوال اجمالی حدوث جریان و سوزاک و آتشک نگاشته اند پس
جداگانه بفصل فصل هر مرض را علیحده ذکر فرموده اند از ان مضمون بعضی لفظ
که در فصل سوزاک مذکور است تعلق بتمهید خود دارد چنانچه لفظ مفعول که تشریحش در
اولین جوابم گذشت از ینجهت معترض بنا بر مغالطه دهی این اعتراض یعنی سوزاک
را اول نگاشت و اعتراضی که بر جریان کرده عقب این نگاشت و حال آنکه در
ضیاء الابصار فصل جریان بر فصل سوزاک مقدم است پس حالی باد
ازین تقدم و تاخر اعتراض مدعا و غرض معترض آنست که تا نظر ناظرین عبارتی

درباب دوم بطور مقدمه است بباعث حائل آمدن فصل جریان نرسیدتا بسبب مغالطه ناظرین را اعتراضی که در بحث سوزاک کرده دست و بجا نماید و نیز آنکه تا بسبب عدم معائنه عبارت تمهید مذکور راه اعتراضی که بر بحث جریان و آتشک آورده کشاده نماید فقط

عبارت عین الطب

قال علاجش از مسکنات بول میگردد اقول فیه نقوض کثیرة اول مسکنات بول از محاورۀ اطبا بعید است زیرا که در کتب ایشان مسکنات قلب و مسکنات وجع و مسکنات عطش وغیره یافته میشود نه مسکنات بول ثانیا بیان اسباب ندارد و بی تحقیق سبب علاج سوزاک اطفال از مسکنات بول میفرماید سبحان الله شعر گر همین مکتب و همین ملا است ٭ کار طفلان تمام خواهد شد ثالثا تخصیص مسکنات ایشان خلاف جمهور کما لا یخفی علی الاطباء مناسب بود آنچنین فرمودی علاجش تعدیل سوء مزاج سافج است یا ادویه مسکنه وتسکین وجع باشد لان الوجع جذاب المواد

الجواب

قوله اول مسکنات الخ فاقول اولا آنکه لفظ مسکن بمعنی تسکین دهنده و باصطلاح قوم دوائی را نامند که ارواح و اخلاط را از حرکات غیر طبیعی باز دارد

وطریقهٔ استعمالش در تحریر پنج نهج یافته میشود یکی آنکه مطلق اصطلاحاً استعمال کنند
چون مسکن وجع مسکن صفرا مسکن خون وغیره دوم آنکه نظر بقرابت شئی
مصطلح استعمال کنند چون مسکن قلب وغیره سوم آنکه باعتبار معنی لغوی
بمقابلهٔ هیجان وغلبهٔ هر شئی استعمال کنند چنانچه مسکن نفخ ومسکن حرارت
مسکن نزله مسکن سرفه مسکن قلق مسکن قی وغیره ومن شاء نظائرها وامثالها
فلیرجع الی کتب المفردات وچون استعمال بچند نوع یافته میشود مسکنات
بول گفتن خلاف محاوره نبود ثانیاً آنکه چون بول فضلهٔ از فضلات مندفعه است
ودرماهیت مشابه بمخاط است که مخاط فضلهٔ دماغ است وبول فضلهٔ کبدی و
استعمال مسکن بلفظ نزله صراحتاً در مخزن الادویه موجود چنانچه درکمون
گوید مسکن نزلات وورد دندان پس بالفظ بول لفظ مسکن آوردن و
گفتن خلاف محاوره نیست ثالثاً آنکه باعتبار استناج مسکنات بول گفتن هم
قباحتی ندارد چه کلام محرقت البول است پس قرینهٔ مقام بمحذوفیت ومقدر
بودن لفظ حرارت یا حدت یا حرقت دال است که مسکنات بول ای مسکنات حرقت
بول یا مسکنات حرارت بول یا مسکنات حدت بول قوله بیان اسباب بلند
الخ فاقول چون این فقره بنابر دفع دخل بطور جملهٔ معترضه واقع گشته از آن کلام

مجمل میرود و تشریح اسباب لابدی نبود و چونکه جناب صاحب ضیاء الابصار را
با ذکر همگی اقسام حرقة البول پرداختن منظور نیست او آنست که نسبت تفصیل
بیان اسباب و علاجش اشارتی واضح در عبارت تمهید که در ضمن دو معنی بهست که
نقلش در قول سابق نگاشته ام فرموده اند چنانچه میفرمایند عبارته و بلکه
اهل هند پرمیو را بلفظ مطلق بر جمیع امراض مجاری البول می تصور ند تدبیر و فیه
حرارت داخلی از مطولات جویند فقط نمیدانم که معترض را جا می اعتراض چیست
چه نمیداند که مؤلفین را دستور است که چیزی را که میخواهند به تصریح می آرند و
چیزی را که میگذارند یا او باشارتی اکتفا میفرمایند و آنچه لفظ مسکنات گفته شد
از ان نظر است که اشارتی سوی طریقه علاج پدید آید و نیز اکثر اوقات که در اطفال
این مرض از اسباب خفیفه حادث میگردد ممکن است که فقط باستعمال مسکنات مطلوب
حاصل میگردد و اکثر حاجت بتدبیر و دوائی دیگر نمی افتد از آن نظر بکثرت همین
قدر مناسب بود قوله تخصیص مسکنات الخ فاقول اول آنکه حرقة البول
در دو سوزشی را گویند چنانچه صاحب بحر الجواهر در تشریحش میفرماید و حرقة البول
وجع احتراقی عند خروج البول و ثابت است اطباء هر جا که از حرارت یا درد
سخن رانند بلفظ تسکین گفتن انسب دانند زیرا که معالجه کل اقسام حرارت

کشاف العیون

واوجاع او تسکین اساس نهاده می آید اشارتی که آغاز معالجه را کافی بود
آورده شد دوم آنکه معدّل چیزی را گویند که خلطی را که از طبع و قدر
خود متغیر شده باشد بحالت اصلی باز آرد و مسکّن چیزی را گویند که اخلاط و
ارواح را از حرکت غیر طبعی باز دارد پس بدانکه معدّل چیزیست که تعدیل کند
عام از آن که تعدیلش بتحریک بود یا بلاتحریک و مسکّن چیزیست که تعدیل
بلاتحریک کند بالجمله زمان استعمال مسکّن مقدم است بر زمان استعمال معدّل
و بصورت کذائی نظر بحالت ابتدائی مرض لفظ مسکّن بهر قسم مرض حار و حاد
مناسب است از آن بعرض کلام مجمل آوردن لفظ مسکّن از لفظ معدّل
احسن تر و جامع بود سوم این قاعده کلّیه را که اوّل جزو مسکّنات بچیزی
دیگر نپردازند و کاسنی و خیارین و غیره مبرّدات را هر چند که معدّل اند تا آن در
رابوع اوّل بکار نیارند و این امر را بسبب اجل مناسبت ارباب قوم اگرچه
در حمّیات تصریح کرده اند لیکن قاعده مذکوره در اوائل معالجات همگین امراض حارّه
بمدارج و اشکال مختلفه بکار می آید و تصریح و تصدیقش از کسانیکه زانوی ادب
در خدمت استادان طی کرده مشق نسخه نویسی هم میرسانند مخفی نخواهد بود بالجمله
چون مجملاً گفتن مد نظر است بلفظ مسکّن که در ابتدای علاج هر قسم حرفت بکار آید

اشارتی نمودہ آمد کہ جامعیت را نماند و تعجب مباد کہ فائدہ و لمیت استعمال مسکنات
را دریں مبحث در بیان طریقۂ معالجہ سوزاک جناب مؤلف ضیاء الابصار
تصریحاً فرمودہ اند چنانچہ بصفحہ ۱۴۲ درسطر ۳ میفرمایند عبارتہ بدانند کہ
در علاج این مرض اوّل مسکنات من بعد جالیات اعنی مدرات پس مدملات
بکار باید بست زیرا کہ اگر بغیر تسکین اوّل مدرات استعمال خواہند کرد در اکثر چنین
کثرت مادۂ موجودۂ بدنی بمعاونت ادویۂ مدرہ و یا فقط بمعاونت ادویۂ
مدرہ مادۂ موجودۂ بدنی حین عدم کثرت آن در بدن میلانش جانب قرحہ
گردیدہ باعث ازدیاد وجع و شدت میگردد فقط پس فہمیدنی است کہ مجاری
و مواضع اجسام اطفال کہ الین و اسہل القبول مادہ می باشد در علاج شان
نیز اوّل بمسکنات پرداختن نظر بقاعدہ و فائدۂ مذکورہ اولی و انسب است
قولہ مناسب بودی اگر چنین فرمودی فاقول در کلام مجمل افزائش الفاظ
ستودہ نبود لفظ مسکن معنی تعدیل ہم میدہد ازاں حاجت تزاید الفاظ نیست
وانچہ بصد محنت معترض فقرۂ می نگارد و میگوید کہ اگر چنین فرمودی مناسب
بودی عبارت معترض و علاجش تعدیل مزاج سازج است بادویۂ مسکنہ
وقتیکہ وجع باشد کلان الوجع جذاب المواد میگوییم فیہ نقوض یکی آنکہ قید

سا فح تخصیص رم نخواهد وکلام باقسام مادّی و قرحی محتوی نمی ماند دوهم وقتی که وجع باشد گفتن چه معنی دارد که ازین لازم می آید که لفظ حرقت از حیثیت وجعی عاریست و حال آنکه این برخلاف و غلط است زیرا که حرقة البول خود وجع احتراقی هست سوم آنکه لفظ الوجع جدّا گانه گفتن جامع معنی است لفظ المواد با وافزودن پسندیده نبود۔

عبارت عین الطّب

قال جریان فی زماننا القسم نو احداث می یابد یعنی بسبب کثرت مجامعت و بجاهای مختلف و تفاوت امزجه زنان اختلاف مزاج فاعل بوقوع میرسد یعنی حرارت مختلفه فروج مفعولات ترقیق منی نموده جریان عاید مینماید **اقول** علاوه از فصاحت عبارت قولی جریان القسم نو از عجائبات اجتهاد است زیرا که جدت اسباب جریان بغیر جدت زمین و آسمان ممکن نیست شاید بسبب کهن سالی زمین و آسمان باشد و الا نه علت جدت که کثرت مجامعت و بجاهای مختلف وغیره است نسبت بزمانه حال کردن نه در زمانه ماضی بعید از عقل مستقیم و دور از فهم سلیم است و نیز از کلام مؤلف ظاهر شد که مردمان این زمان بمقابل مردمان سابق کثیر الباه هستند زیرا که کثرت مجامعت و بجاهای مختلف مستدل است باکثرت باه و کثرت مجامعت بقلت باه محال پس معلوم شد

متاخرین قوی الباه و متقدمین ضعیف الباه بوده اند بها تا بغیر از لزوم
تقلیل باه به سابقین حدوث جریان تقسیم جدید متاخرین را عارض نمی شود
زیرا که در کلامش علت حدوث جریان کثرت مجامعت و غیره واقع است

الجواب

قوله علاوه از فصاحت عبارت الخ **فاقول** صراحت عدم فصاحت
بیان نکرده از آن بجز المعنی فی بطن الشاعر چه گفته آید **قوله** قوله
جریان تقسیم نو الخ **فاقول اولاً** آنکه ایجاد سبب نو معترض صاحب
التقدیر غلو میفرمایند که میگویند - چه علت اسباب جریان تقسیم جدید زمین ...
ممکن نیست ازین مدرک میشود که بگرامی اعتقاد مسلم است که آنچه اسباب و امراض
در طب مذکور است بیشی ازین وجود بی یا مرضی ممکن نیست یعنی محال است
حال آنکه عقیده مذکوره بدلایل عدیده غلط است و هر دو نیست اول آنکه کلام حکما یا اطبا
کلام عقلی است نه وحی سماوی که زیاده ازان ممکن نبود دوم آنکه در طب کسی از اطبا
حصر بر اسباب و امراض آنچنان نکرده که زیاده ازان محال یا غیر ممکن تصور شده
سوم آنکه خود معترض وجهی با نحصارش نیاورده ازان دعوی بی دلیل
پیش نازک خیالان قبیل چهارم آنکه اکثر قواعد کلیه طبیه اکثریه می باشند که

خود اطبا با کثرت بودن آنها مقر اند از آن لازم نمی آید که خارج یا زاید از کلیۂ طب
چیزی باشد جدت حدوث زمین و آسمان بظهور نیاید یا حدوث شیء دیگر پنجم آنکه
اکثر قواعد طب استقرائی است و در حالت استقرا ممکن است که چیزی از ادراک
و قیاس محتجب مانده از آن حکم بر مسئلۂ استقرائی صادق نمی آید که مسئله مذکور حصر
حقیقی دارد با گفته می آید که حصر استقرائی افزائش غیر ممکن یعنی محال نمی باشد
ششم آنکه عقیدهٔ گرامی خلاف بداهت است که در پیشین زمان بهمه متاخرین
مرض متعدده تجدد و شمار رسیده که در پیشین زمان به پیدائی نبود چنانچه آتشک
ذکرش مفصلاً ثانیاً آنکه مدعای جناب مؤلف ضیاء الابصار
است که حدوث جریان بسبب آنکه درین زمان حادث می شود اگرچه وجودش
باعتبار کلیه در کتب طب موجود است اما باعتبار جزئیت تصریح نیافته چنانچه
ذیل همین مضمون در سطر شانزدهم می نگارد - اگرچه باعتبار کلیت داخل از
قسم حرارت او عفونتی است انتهی بالجمله اینچنین جزئیات که استنباطش از
کلیات گردیده و دیگر و بیشتر موجود است از آن بر جدت جزئیات طبی
تعجب خلاف عقل است زیرا که جزئیاتش محصور و متناهی نبوده است بلکه
غیر محصور و غیر متناهی است کما قاله القرشی عبارته ان مسائله

لا یتناهی لتفننها بحسب تفنن تغیر الاحوال الجزئیة فی الازمنة الغیر
المتناهیة پس استعجاب بجید که بر معترض مستولی گردیده شیدا کم بیش
چه بوده است **قوله** و نیز از کلام مؤلف ظاهر شد که مردمان این زمان
بنسبت مردمان سابق الخ **فاقول** اول آنکه درینجا بحث جائے جناب
مؤلف ضیاء الابصار نفرموده اند که مردمان این زمان بنسبت مردمان
سابق قوی الباه میباشند این فقط معنی آفرینی معترض است چنانچه
خود از عبارت معترض بوضوح می پیوندد و بر چنین معنی آفرینی هر کسی مختار
است که اعتبارات تصور یده انچه بخواهد بگوید دوم آنکه انچه بحدوث
مجامعت جا و بیجا درین زمان صاحب ضیاء الابصار فرموده اند این هم
حق است زیرا که جا و بیجا مجامعت نعوذ بالله منها چنانکه درین زمان از عدم
تقلید و پابندی ادیان شیوع دارد در پیشین زمان نبود اما سبب او ضعف
یا قوت باه اهل ازمنه نیست سببی دیگر است چنانچه مفصلاً بفائده جداگانه می نگارم

فائده جلیله

در پس آئینه طوطی صفتم داشته اند | انچه استاد ازل گفت همان میگویم

مبرهن باد علی ما قاله الحکماء نفس بر سه قسم باشد یکی نفس نباتی که

ظهور آثار در اصناف نبات و انواع حیوان و افراد انسان را شامل است
دوم نفس حیوانی که تصرفش بر افراد انواع حیوان مقصور است سوم
نفس انسانی که نوع انسان بدان از دیگر حیوانات ممتاز و مخصوص است
و آنرا نفس ناطقه خوانند که ادراک معقولات بذات خویش و تدبیر و تصرف
در این بدن محسوس از شان اوست و نفس انسانی را سه قوت خادم
متباین است از ان سه قوی موافق ارادت آثار مختلفه صادر میشود و چون
یکی از ان قوی بر دیگری غالب شود آن دیگر مقهور یا مفقود شود و آن سه
قوت باسمی خاص نامزد است یکی قوت شهوی که آنرا نفس بهیمی خوانند و
او مبدء شهوت و طلب غذا و شوق بالتذاذ مآکل و مشارب و مناکح است
دوم قوت غضبی که آنرا نفس سبعی خوانند و او مبدء غضب و دلیری
و اقدام بر امور هولناک و شوق تسلط و ترفع جاه سوم قوت ناطقه که آنرا
نفس ملکی خوانند و او مبدء فکر و تمییز است و شوق نظر در حقائق امور و
نفس ناطقه را بعلوم دین قلب خوانند و مفهوم این اقوال حکما
قریب بصداقت و صحت است زیرا که از علم دین مسلم و ثابت است که نفس
بسه صفت متصف میگردد چنانچه تصریحش میگوئیم بدانکه باعتبار علوم دین

على ما قاله الامام غزالى رحمة الله عليه فى احياء العلوم الدين

نفسِ انسانی دو معنی دارد یکی آنکه نفس انسانی شیئی را گویند که جامع قوت غضب و شهوت است و در اہلِ تصوف نفس بہمین معنی تصور بدید میشود که نزد شان مسلّم است که نفس ہمان است که در آن اوصاف مذمومهٔ انسانی فراہم باشد و بر بنای ہمین معنی است که ارباب تصوف میفرمایند که نفس مجاہده باید کرد و اورا باید شکست دوم آنکه نفس لطیفهٔ ربانی است که فی الواقع انسان و ذات انسان ہمین نفس است و نفس را با قلب تعلقی است و در اینجا قلب از قلب لحمی جسمانی مراد نیست بلکه قلب عبارت از لطیفهٔ روحانی ربانی است که تصریحش در ہمین بحث به منهیهٔ من که شرح ابر اشعار حضرت شیخ سعدی رحمة الله علیه نوشته ام مندرج است و قلب مذکور را با قلب لحمی جسمانی تعلقی مثل تعلق اعراض با اجسام و تعلق صفات با موصوف و تعلق مکین با مکان است و نیز آن قلب را چنانچه تعلق با قلب جسمانی است تعلقی با روح ہم حاصل است و وجه تعلق اینها بآن اندازه که حق اوست در فهم ما ظاہر نگاهان نمی آید از آن مثال تعلق آنها آنچه حضرت شیخ ابو المجد مولانا شاه عبد الحق محدث دہلوی البخاری در

تنبیه الغافلین فرموده اند می نگارم عبارت تنبیه الغافلین لفناء الدنیا
وار باب بهاء آدمی سه چیز است نفس و قلب و روح جبلت نفس هم
ازین عالم کون و فساد است و همین لذات جسمانی و مستلذات حسی کمال
اوست و نفس زمینی است و ظلمانی و از اجزای بدن است غایت آنکه
نسبت با جزای دیگر اینقدر لطافت و نورانیت پیدا کرده که چیزی از
محسوسات تواند دریافت و ماده سمع و بصر و شم و ذوق و لمس
گشت و نفس از لذات عقلی و روحانی خبر ندارد و همین نفس است که
آدمی را گرفتار این عالم ساخته است و روح لطیف است و نورانی
محض و از عالم بالاست و توجه او همیشه بعالم قدس و لذت وی بعلم
و معرفت و محبت مولی تعالی شانه و شناخت ذات و صفات وی تعالی
و تقدس نصیب اوست و لیکن بعلت تعلق که او را بر آن داده اند
و از اختلاطی و ازدواجی که او را با نفس واقع شده گرفتار عشق و محبت
نفس گشته و سر رشته گم کرده است و تعلق روح را با نفس بعینه مثل
تعلق مرد با زن گفته اند که از ازدواج آنها لطیفه قلبیه پیدا شده و
قلب منقلب بود میان روح و نفس اگر بر یکی احکام روحانی

غالب آید و نفس و قلب تابع او شوند و این لسبی تا در افتد از ینجا همه خیر و
صلاح آید و اگر نفس غالب آید و روح و قلب تابع افتاد همه شر و فساد
خیزد انتهی بقدر الحاجت و زیاده از وقوف ظاهری حقیقت تعلق
آنها نصیب با نیست که از اسرار غیبی است و موقوف است بکاشفه و کشف
اسرار روح و روح عبارت از آن نیست که اطبا آن را روح گویند که
در اصطلاح شان روح چیزیست که بسبیل بخار از خون صالح بدل خیزد
بلکه روح از آن روح عبارت ست که حق جل و علی تقدس و تعالی در
شان او قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّی میفرماید و او لطیفه ایست که
علمش ذوقی متعلق بکشف است از آن در کنه و حقیقت او عقول و افهام
اہل ظاہر عاریست و تحقیق بعض از علما میفرمایند که حال روح مخفی است
در شرح او زبان شرع ساکت است اصلی ندارد چه قُلِ الرُّوحُ مِنْ
اَمْرِ رَبِّی وَمَا اُوْتِیْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِیْلًا جوابا بسوال یهود نازل
است آیة شریف نص قطعی بر آن نیست که از ارباب امت مرحومه محمدی
صلی الله علیه وآله وسلم حال روح نیز مخفی است کما قرء الاعمش
عن روایة ابن مسعود وما اوتیتم من العلم الا قلیلا و یعلم

من ههنا انّ الخطاب لليهود السّائلين عن الرّوح وليست الاٰية
نصًّا فى انّهٗ لا يعلم احد من الامّة المرحومة حقيقة الرّوح كما
يظنّ وليس كُلّ ماسكت عنه الشّرع لا يمكن معرفته البتّة بل
كثيرًا ما يسكت عنه لاجل انّهٗ معرفتهٗ دقيقة لا يصلح متعاطيها
جمهور الامّة وان امكن لبعضهم و در بيان روح مفسّرين رحمۃ اللّٰہ
علیهم اقوال مختلفه آورده اند امّا آنچه صحیح تر بلفظ حق منتهاء الفضلاء
ختم العلماء حضرت مولانا شاه عبد العزیز صاحب دهلوی قدّس
سرّه العزیز در تفسیر خود میفرمایند آنست که روح ابدی است بقای
غیر منتهی دارد و انفکاک ملکات راسخه از آن محالست و این لطیفه جوهری
است روحانی که بهر یک از جواهر و اعراض متعلّق است و همان جواهر
روحانیه سور قرآنی و اعمال صالحه از نماز و روزه و کعبه معظمه روز قیامت
و در برزخ شفاعت خواهند کرد و شهادت خواهند داد و آسمان و زمین
و شب و روز گواه خواهند شد و در حدیث صحیح است که برای مؤذنان
هر سنگ و درخت و کلوخ و چوب تا آواز رسی ایشان گواه خواهند شد
و دران روز آن جواهر نورانیه اشکال مناسبه را برای لباس کرده

موقف خواهند ایستاد و بکار شهادت و شفاعت قیام خواهند نمود و فرق
در تعلق ارواح بنی آدم و حیوانات و تعلق ارواح دیگر مخلوقات آنست که
تعلق اوّل دائمی است و مشابه حلول سریانی که در جمیع قوای طبیعیه نباتیه
و حیوانیه در آمده بحکم خود محکوم ساخته و تعلق دوم دائمی نیست و مشابه
حلول طریانی است و لهذا در دنیا نیز بعضی اوقات اثر آن تعلق ظاهر
میشود و حجر و شجر به انبیا تکلم میکنند و بحکم ایشان کاری سرانجام می نمایند
و بر ایشان سلام میکنند و نزد قرب قیامت این تعلق هم قریب بدوام
و سریان خواهد شد و از این است که در احادیث اشراط ساعت اخبار این
چیزها بسیار مذکور است و سر در آن آنست که ظهور اثر این تعلق در
وقتی میشود که احکام روحانی غالب شوند پس در قرب قیامت که وقت غلبهٔ
احکام روحیه است زیاده تر ظهور خواهد کرد و بهیئت انبیا و اولیا بحضور ایشان
نیز احکام روحیه غالب میشوند فقط و هکذا فی الفتوحات المکیة فقال
الشیخ الاجل محی الدین عربی رضی الله عنه فی الباب الثانی العشر
فان المسمّی بالنبات والجماد عندنا لهم روحانیات بطنت عن ادراک
غیر اهل الکشف ایاها فی العادة لا یحس بها مثل ما یحس بها من الحیوان

فالکلّ عندنا اهل الکشف حیوان ناطق غیر ان ھذا المزاج المخصوص یسمی
انسانًا لاغیر بالصورۃ ووقع التفاضل بین الخلائق فی المزاج فانّه لابدّ
فی کلّ ممتزج من مزاج خاص لایکون الا له به یتمیّز عن غیرہ کما یجمع
مع غیرہ فی امرٍ آخر فلایکون عین ما یقع به الافتراق والتمیّز عین ما یقع
به الاشتراک وعدم التمیّز فاعلم ذٰلک وحقّقه قال تعالیٰ وان من
شیءٍ الّا یسبّح بحمدہ شیءٌ نکرۃ الّا یسبّح الاحیّ عاقلٌ عارفٌ عالمٌ مسبّحه
وقد وردان المؤذّن یشھد له مدیٰ صوته من سمعه من رطب
ویابس والشّرایع والنبوات من ھذا القبیل ونحن زدنا مع الایمان
بالاخبار الکشف فقد راینا الاحجار رویة عین تذکر الله بلسان نطق
تسمعه اذاننا منھا وتخاطبنا مخاطبة العارفین بجلال الله ممّا لیس یدرکه
کلّ انسان انتھیٰ بقدر الحاجت وحضرت محدث دہلوی مولانا شاہ
ولی الله رحمة الله علیه در حجة الله البالغه میفرمایند کہ روح ہمہ
موجودات لطیفہ نورانی واحد است کما قوله بل الروح فی الحقیقة حقیقة
فردانیة ونقطة نورانیة پس ثابت ومسلّم است کہ روح ہمہ ممکنات کہ
روح اعظم است نوری واحد ہست وانچہ در افراد کائنات روح ہر فرد

وہر شخص جدا جدا متمیز گشتہ تفصیلش ہمین بحث در منبہیہ لفتاریہ وحیوانی نگارش
خواہد یافت وآن لطیفہ نورانی منفردہ یعنی روح اعظم کہ فی الحقیقت روح
انسانی ست چہ در عالم کبیر چہ در عالم صغیر مظاہر واسما و مراتب دارد کہ عرش تا
سفلی او نفس ست کما قال القیصری فی مطلع خصوص الکلم فی معانی
فصوص الحکم عبارتہ اعلم ان الروح الاعظم الذی فی الحقیقۃ
ہو الروح الانسانی مظہر الذات الالٰہیۃ من حیث ربوبیتہا ولذلک
لا یمکن ان یحوم حولہ حائم ولا ان یروم وصلہ رائم الدائر حول جنابہ
حائر والطالب نور جمالہ یتقید بالاستار لا یعلم کنہہ الا اللہ ولا ینال بہذہ
البغیۃ سواہ وکما ان لہ فی العالم الکبیر مظاہر واسماء من العقل الاول
والقلم الاعلی والنور والنفس الکلیۃ واللوح المحفوظ وغیر ذلک علی ما نبہنا
علیہ من ان الحقیقۃ الانسانیۃ ہی المظاہر بہذہ الصور فی العالم الکبیر
کذلک لہ فی العالم الصغیر الانسانی مظاہر واسماء بحسب ظہوراتہ و
مراتبہ فی اصطلاح اہل اللہ وغیرہم وہی السر والخفی والروح والقلب
والکلمۃ والروع بضم الراء والفواد والصدر والعقل والنفس انتہی
بقدر الحاجت ومبرہن باد بعضی از اکابر رحمۃ اللہ علیہم نفس را مرتبہ سفلی روح

داند چنانچه از قول قیصری رحمة الله علیه بوضوح پیوسته و بعضی نفس را مغایر روح

دانند کما قال شیخ اکبر محیی الدین ابن العربی رحمة الله علیه اللهم اختلفوا فی

النفس والروح فقیل هما شیء واحد وقیل هما متغایران انتهی بقدر الحاجت

و چون تفصیل اختلاف بحث نفس عرض عریض دارد که درین مختصر نمی گنجد قل ما

دل آنکه آن لطیفه ربانی یعنی نفس حسب اختلافات احوال بصفات مختلفه موصوف

میگردد یعنی حقیقت روح چنانچه گفته شد آنست که روح تعینی است مجرد از ماده و لطیفه

الهیه است بازای نفس کل و عقل کل که عبارت از لوح و قلم است و روح مشتمل است

بر آن هر دو و این مظهر جامع است در عالم امکانی هر اشیای کونیه را و اسمای الهیه را

و این روح هر علمی که میخواهد از عقل کل و نفس کل میگیرد و این روح حقیقت

مجرد است در اخذ علوم حاجت بسوی فکر ندارد و این روح متعین و متصور میشود

بصورت روح حیوانی و روح حیوانی جسمی است لطیفه برزخ میان عالم مجرد و

مادی صاحب قوی و یک پرتو از عقل کل یک قوت ولیست و این عقل

جزویست و روح متعین و متصور بامداد این قوت فرق میکند میان

خیر و شر نافع و ضار و یک پرتو از نفس کل یک قوت دیگر است هر این روح را

و آن را نفس جزئی می نامند و چون نفس کل برای تدبیر عالم است و هر چیزی

از اجزای عالم را هر چیز یکه ضروریست از نفس کل میرسد برای القای عالم
همچنین نفس جزو را آنچه صلاح بدن میباشد بوی میرساند برای القای
بدن بوجه کمال لهذا نفس جزو روح را مسخر میکند برای ارتکاب آنکه
مقتضای بدن حیوانیه است و چنانچه نفس کل از عقل کل علومی تدابیر
میگیرد که در القای عالم آنرا دخلی است همچنین نفس جزو از عقل جزء تدبیرات
و فکرها میگیرد تا عمارت بدن خراب و ضعیف نگردد لیکن این نفس نمیکوشد
مگر در حظوظ بدنیه و از قوای دیگر مر این روح را قوت شیطانیه است
که آن اغوا میکند نفس را برای ارتکاب محرمات که بآنها حظ بدنی حاصل شود
پس مقتضای نفس و قوت شیطانیه آنست که بدن در دنیا صالح باشد لیکن
نفس را از صلاح اخروی کاری نیست و نه از فساد اخروی و اما قوت شیطانیه
فساد آخرت میخواهد و روح را یک قوت ملکی است که آن امور مصلحت آخرت
میخواهد و بدان امر میکند لیکن قوت ملکیه چون ساجد است و مطیع روح
است پس مانع نمی آید از آنچه میکند از شر و زجر نهی و چون نمی نشنید
ساکت می ماند برای اینکه مطیع و ساجد است و قوت شیطانیه چونکه
ساجد و مطیع نیست مانع می آید از خیرات و باعث میشود بر شر و نفس و شیطان

اگرچه او مشارک است در القای مصالح بدنیه و دنیویه پس ما دام که از اغوا
سوی قوت شیطانیه است و معاصی می آید یعنی هرگاه بمقتضای
شهوات مطیع حرکات شیطانی می بود به نفس اماره نامزد می شود و اماره گی
صفت نفس کافران و گنهگاران است و در ذکرش حق جل و علی ارشاد
میفرماید وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ و چون اندکی
از تهذیب مهذب شود تا بآن رسد که خود را ملامت کند بر اتباع قوت
شیطانیه و از خواهشهای شهوانی مانع می آید مسمی میگردد به نفس لوامه
و لوامگی صفت نفوس آن گنهگاران است که بر کرده خویش و کردار خود ندامت
میکشند و الله تعالی عم نواله جل جلاله اعظم شانه در ذکرش میفرماید وَلَا
أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ و هرگاه تهذیب زیاده باید که بر قول و قوت ملکیه عمل
کند و اضطرابش از شهوات رفع گردد و باستقلال گراید مسمی میشود به نفس
مطمئنه و مطمئنگی صفت نفوس انبیا علیهم السلام و اولیاء علیهم الرحمة و صلحا
است و در بابش بقرآن مجید وارد است يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي
إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي معنی ظاهری
آیه شریفه اینست که ای نفس مطمئنه رجوع کن بسوی رب خود درحالیکه راضی

اقسام النفوس

هستی از رب و مرضی هستی که رب از تو راضی است پس داخل شو در زمرهٔ
عباد کاملین من و داخل شو در جنت من که دار جزای صالحان است مگر
مولانای روم رحمة الله علیه قدس سرّهٔ از جنت مراد مقام رویت
گرفته اند و از دخول در عباد دخول در اندرون و باطن عباد مراد داشته اند
که حقیقت ظرفیت است و حاصل اینکه ای نفس مطمئنه داخل شو در قلب
عباد خواص من و آنچه در قلب عباد هست ببین و داخل شو در رویت
من که من در قلب عباد هستم مرا خواهی دید چنانچه مولانای روم رحمة
الله علیه درین شعر افاده میفرمایند شعر گفت فادخل یا عبادی تلتقی × جنة
من رویتی یا متقی ۞ و این تسمیه های نفس باعتبار مراتب است نه باعتبار
نظر اختلاف بذات نفس و چون نفس مطمئنه کمل گردد و امر بامور خیر کند
نه بغیر آن صفات ملکیه برا و غالب آید آنرا نفس ملهمه خوانند و این
مرتبه در طریق اسلام ارباب معرفت و سلوک را آغاز و ابتدای عروج
مراتب معرفت است زیرا که بالای قالب مرتبهٔ روح است و بالای
روح مرتبه سر روح است و بالای سر روح مرتبه خفی سر است
و بالای مرتبه خفی سر مرتبهٔ اخفا است و ازینجا است که حد استدراج حکما

فلاسفهٔ اشراقیین و راهبین وغیره بالاتر از مراتب نفس ناطقه نمیگذرد
که تفصیلش در حاشیهٔ لفظ اتباع شریعت مذکور خواهد شد ان شاء الله تعالی
بلکه بعد مرگ ممات ارواح اینچنین کسان نیز از فلک بالا نمی روند چنانچه در
حق اوشان در فرقان مجید نازل است إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ
اسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّىٰ
يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ ۚ و غرض ازین مقال کسر شان حکمای
فلاسفه نیست بلکه از آنست که چون مقال حکما را در حصول مکارم اخلاق
و معلومات حقائق اشیا و موجودات کونیه دخلی عظیم است و تجربه طب
است و طب تابع حکمت است ازین همه کلام به تتبع حکما میرود پس طرق
اقوال فلسفیه که مقرون و مقبول عقل می بود کسی را عقیدت مثل بعض
معقولیان قلیل العلم آن گروه که تبعیت دینیه لابدی نیست یا آنکه از آن
طریق فلسفیه هم راهی بقربت باریتعالی و حصول مطلوب میرسد و لنعم
قال شعر پای استدلالیان چوبین بود × پای چوبین سخت بی تمکین بود
المختصر در حکمت مسلم است که انسان عبارت از نفس انسانی است
نه جسم نه بیروحی که حسب قول اطبا بسبیل بخار از دم صافی لطیف

از قلب لحمی خیزد بلکه جسم موجوده نفس انسانی را بمنزلهٔ مکان و آلات و
مرکب است پس انسان مرکب است از جسم و روح وغیره و بدیهیات
که هر موجودی که مرکب بود کمال او غیر کمال اجزا و بسایط او بود چنانچه کمال
سکنجبین غیر کمال سرکه و انگبین و کمال خانه غیر کمال چوب و سنگ و خشت
بود پس چون آدمی مرکب است کمالش نیز غیر کمال بسایط و اجزای او
بود و چون اشرف المخلوقات است او را کمالی بود که هیچ موجود را با او در آن
مشارکت نباشد پس کمال انسانی آنست که احاطت بمراتب موجودات
و ما فیها و اطلاع بر حقائق آن بحسب استطاعت حاصل کرده بمعرفت مطلوب
حقیقی که واجب الوجود است و غرض کلی که انتهای جملگی موجودات باوست
مشرف شود و مفهوم این مذهب حکما متحد بصداقت است زیرا که از علوم
دین ثابت است بلکه احکام دین مبنی بر آنست که انسان بعبادت معبود
حقیقی کوشد و تقرب الی الله جوید تا بمقام اتحاد رسد که دلش ساکن قلبش
مطمئن گردد چنانچه شیخ سعدی شیرازی علیه الرحمة میفرمایند نظم

تأمل در آئینهٔ دل کنی		صفائی بتدریج حاصل کنی
مگر بوئی از عشق مستت کند		طلبگار عهد الستت کند

بیا ای طالب ره بدانجا بری		وزانجا با بال محبت پری
بدیر و یقین پرده های خیال		نماند سراپرده الا جلال

وکمال مذکور حاصل نشود الا بظهور احوال حمیده و غلبهٔ نفس ملکی
مطمئنه و غلبهٔ نفس ملکی مطمئنه حاصل نباید تا وقتیکه نفس بهیمی اماره
مغلوب و مقهور نگردد و مغلوبیت و مقهوریتش بی علم و عمل و
بی حکمت و بی تبعیت شریعت که قانون حکمت حکیم مطلق است میسر
نمی گردد که بنا به تبدل عادات رذیله و کسب اخلاق شریفه بهتر از
احکام شرع شریف علاجی دیگر نیست و اندرین باب که خلق متبدل
می شود حکما را اختلاف است که تفصیلش طول طویل دارد اختصارا
آنکه نزد بعضی حکمای متاخرین مسلم است که هیچ خلق طبعی نیست
بدلیل آنکه خلقی قابل تغیر است و کل قابل تغیر طبعی نیست پس
بعد سقوط حد اوسط یعنی لفظ قابل تغیر نتیجه دهد که کل خلق طبعی نیست
بیان صغری آنکه بمشاهده و عیان می بینیم که مردم بمجالست اشرار
کسب رذائل و بامصاحبت اخیار حصول فضائل می کنند چنانچه از
ممارست احوال کودکان خصوصا آنانکه به بزرگی ایشان را از جای بجای

می برند ظاهر می شود که تادیب را در ایشان بسبب کمال تبعیت عبید و
عدم تجرب الوین اثری عظیم است که بحسب قابلیت بآسانی یا بدشواری
کسب اخلاق مولی میکنند و اگر اخلاق قابل زوال نبودی قوت تمیز
و رویت بیکار ماندی و حال طفولیت و جوانی یکسان بودی و تادیب
و سیاست فضول و ثبوت کبری آنکه کل قابل تغیر طبعی نیست ظاهر است
که طبع آب را تغیر نمیتوان کرد که بعد ارتفاع مانع میل با سفل نکند چنانچه
در حقیقت باران مرئیست که چون اجزای صغار مائی با اجزای صغار
هوائی ممزوج گشته از حرارت آفتاب صعود کرده بکرهٔ زمهریر میرسد
از برد از آنجا متکیف گشته از اجزای هوائی انفکاک یافته بمجرد انفکاک بعد
زوال مانع رجوع بکرهٔ خود میکند و سوی جهت مرکز بحرکت طبعی خود
می آید نظر بر آن قیاس کبری بدیهی است حاجت استدلال نیست
و آنانکه تابع مذهب مذکور نیستند میگویند چنانچه تبدیل بعضی اخلاق
معلوم شده همچنان هرچند که در تادیب پردازند الا بعضی اخلاق در
بعضی متبدل نمی شود و از آن استقرار تام حاصل نمی آید الا استقرا
ناقص و آن مفید یقین نیست پس چگونه حکم کرده آید که همه اخلاق

قابل زوال اند حق آنست که حکم تبدل اخلاق علی الاطلاق یعنی کلیةً نیست
انا لا ریب فیه که تادیب را در تبدل اخلاق اثریست اگرچه اوا شرار شرور
زائل نشود مگر چیزی نقصان ضرور می پذیرد اگر این امر صحیح نبودی احکام
تعلیم او بیان تازیانه‌ی گشتی و دیدنی است که از مبدء فیاض با حکامات و حدود
شرائع بنا بر درستی اخلاق خلائق نهاده شد و وقتاً فوقتاً احکام مجدیه خطاب
که مناسب ازمنه و اوقات بود بذریعه انبیاء و رسل علیهم السلام بتشریع
آورده شد که گروها گروه مردم از تلقین و تعلیم و فیضان صحبت انبیاء
و رسل علیهم السلام کامیابیه مقاصد و فیض یاب مرام گشتند و هرگاه
نبی یا رسولی را زمانه دراز گذشت فتور در عالم و اوقات عالمیان راه یافت نبی
یا رسولی دیگر مبعوث گشت حتی که عهد همایون محمد نبینا و رسولنا خاتم
الانبیاء والمرسلین صلعم و سلم تسلیماً دائماً در رسید و مطابق حدیث
شریف ان الرسالة والنبوة فقد انقطعت فلا رسول بعدی
ولا نبی سلسله نبوت و رسالت باختتام انجامید از آن دین امت
اشرف الامم مشیت ربانی بنا بر درستی و تعلیم و تلقین عوام الناس مضمون
حدیث شریف العلماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل علما و حکمای دین

راهم مرتبهٔ انبیا آفرید که سلسلهٔ تلقین و تعلیم الی یوم الدین مربوط و متواتر
مانده هکذا یستفاد من الباب السادس والسبعون من الفتوحات
المکیة ومن شاء فلیرجع الی مطالعته اما فیض صحبت بابرکت رسالت
واصحاب رسالت وتابعین وتبع تابعین چندانکه بدوری و درازی
سپری می شود قدسی انوار سعادت صحبت بابرکت وقتاً فوقتاً
بقلت میگراید چنانچه حدیث شریف خیر القرون قرنی
ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم شاهد برآنست
چه می بینی عهدی که قریب بعهد نبوت است ممتاز و مشرف
مانده وارباب آن عهد هم بخیر و برکت علم و عمل بکمال انسانی مفتخر و سرفراز
بوده اند بخلاف این عهد که حصول فضائل کجا بلکه سالک طریق طالب
مکارم را دشوار بسیار رسیده که گامی برداشتن کاری دارد چنانچه
از ارشاد جناب حضرت شمس الدین حبیب الله مرزا جانجانان
مظهر شهید قدس الله سره العزیز مستفاد میگردد و عبارته عمل بعزیمت
نمودن و تقوی گزیدن درین وقت سخت متعذر است که معاملات
تباه شده و عمل موافق شرع گویا موقوف گردیده اگر بطبع

الترجمة ... قرن یعنی قرن وی است قرن حضور سرور کائنات صلی الله علیه وآله وسلم و بعد ازان مردمان قرن تابعین و بعد ازان مردمان قرن تبع تابعین ۱۲ منه

روایت فقه و ظاهر فتوی عمل نموده آید و از محدثات امور بدعت اجتناب
کرده شود و سیما غنیمت است فقط و بجای دیگر میسر نباشد قولهم درین آخر الزمان
استعدادها از سلوک مقامات کوتاهی نموده و مقصود رسیدن اینها متعذر
گردیده پیش ازین قریب سی سال شده باشد که طالبان شریعت بود فقط
فاعتبروا یا اولی الابصار درین جزو زمان که از دورهٔ لیالی و ایام تا بجاه رسید
از قلت علوم و عالمیان و حکمت حکیمان الهی و طبیبان روحانی و از عدم سیاست
و احتساب خلافت و ناپیدای حدود شریعت و از شیوع جهل و نادانی عوام الناس
چه بلکه خواص الناس که کوس شرافت می نوازند از خصائل شریفه مهجور و با کردار رذیله
معروف گشته تن پروری و لذات نفسانی و گردآوری متاع دنیوی را کمال انسانی
می شمرند و از بهر علل و اوجاع بدنی بنا بر تن‌آسانی به طبیبان جسمانی میشتابند و از چاره جوئی
امراض روحانی و نفسانی خود را غافل و بیخبر بلکه معطل میدارند و نمیدانند که مکان
آراستن مکین را بکمال بی ترجیح گذاشتن کار خردمندانه نیست مصرعه بر این عقل و دانش
بباید گریست بر ایشان چون کیفیت نفس و کمال نفس و کسب کمال نفس گفته شد هر نفس
اکنون باید دانست که بقول حکمای کمال النفس در جوهر خود و لیست مصحح قطعات پس در اصل ملتبس
شعر گو است بقول شیخ العلم باید بیکند اگر قصر شرور و لغایات نباشد و جوهر

کیفیت العمران

ظلمانی بر جوهر نورانی غالب نباشد و ارسطاطالیس گفته که اشرار بتعلیم و تادیب اخیار شوند از آنست که چون در این زمان از فقدان تعلیم و تعلّم علمای علم حکمیه علم عبارت از وست و از معدومیت تادیب و سیاست خلافت و امامت و احتساب و حدود شرعیت و از تزاید فواحش و کثرت اسبابش چون طبایع خواص را حال دگرگون است عوام را از آن افزون زشت و زبون جای غور است که اگر و یا گروه مردم هر یکی را بخلاف پیشین گذشتگان نفس بهیمی حاصل است و نفس ملکی غضبی ناپدید و عفت و عصمت مفقود است و از اینجاست که قحط و وبا و کسوف درین زمان متواتر پدید می آید چنانچه مولانای روم رحمة الله علیه میفرماید شعر ابر برناید پی منع زکات ٭ و ز زنا افتد وبا اندر جهات ٭ از مسلّمات دینی است که از کثرت معاصی اینچنین حادثات عظمی پدید می آید تا عبرت لعوام و بصیرت بخواص حاصل آید چنانچه بروایات عدیده ثابت است که از بهر عبرت خلق هنگام کثرت معاصی اینچنین حوادث بزرگ و علامات سترگ بحکم خالق تعالی و تقدس پدید می آید از آنست که هنگام کسوف و خسوف حکم بتوبه و استغفار است و اگر گوئی که فلاسفه در پیدایی کسوف قطعاً بحکم علم هیئت حصر می‌کنند و میگویند که دائرهٔ عظمی منطقة البروج

مائل قمر را بدو نقطه مقاطع است کہ آن نقاط را عقدتین نامند و ذنب و
راس نیز گویند پس چون قمر و شمس بر یک نقطه از نقطتین می آید
قمر محاذی شمس میگردد و چونکہ قمر بذاتہ مظلم است کسب نور از آفتاب
می نماید حائل می آید درمیان آفتاب و ابصار سکان کرۂ ارض
ازان آفتاب مظلم می نماید و کسوف صورت می بندد و بدین صورت

صورت کسوف

نظر بران وجہ معاصی در باب کسوف بعید از فہم است گویم اگرچہ

بنص ثابت است که رفتار شمس و قمر بحساب نیست کما دلّت علیه الآیة الشریفة اَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ وقال الله تعالی وَالشَّمْسُ تَجْرِیْ لِمُسْتَقَرٍّ لَّهَا ذٰلِكَ تَقْدِیْرُ الْعَزِیْزِ الْعَلِیْمِ وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتّٰی عَادَ كَالْعُرْجُوْنِ الْقَدِیْمِ الآیة یعنی که در باب کسوف فلاسفه می گویند چون مبنی بر استقرای عقل است ثابت نیست که همه همین صحیح است و چون حساب فلاسفه اکثر راست می آید اگرچه من وجه صحیح یا قریب بصحت باشد تا هم حصر بر آن باطل و غلط است از بهر آنکه عادت سبحانه وتعالی وتقدس در عالم هستی اگرچه بر آن جاری است که برای هر امر سببی قرار داده که از آن سبب آن امر ظهور می یابد لیکن ظهور احکام او سبحانه تعالی وتقدس بر دو گونه است یکی بی سبب چنانچه خلقت شریف حضرت مهتر آدم علی نبینا وعلیه السلام بلا وجود والدین وتولد حضرت مسیح علیه السلام بلا پدر — دوم باسباب است چنانچه ظهور اکثر امور کائنات پس پر ظاهر که قاعده کسوف فلاسفه نظر بصحت هم افاده حصر قطعی نمی دهد که قدرت او سبحانه تعالی وتقدس محیط است بر آنکه هر امر را بهر نهجیکه خواهد بظهور آرد پس حق همان است که

از نص ثابت است کما قال الله تعالی والشمس والقمر والنجوم
مسخرات بامره و بدنیست اگر قیاس فلاسفه بنظر بحصر صحیح بود
گاهی کسوف بوقت شادی و حال آنکه کسوف بروز وفات حضرت ابراهیم
علیه السلام فرزند سیدنا و مولانا و رسولنا صلی الله علیه و آله وسلم که کفار
عرب آن روز شادی کرده بودند کسوف گردیده است که آن روز بقول
جمهور دهم یا بقول بعض چارم یا چهاردهم ماه بود و ظاهر است که تاریخی
ازین تاریخها روز کسوف نمی بود زیرا که بقاعدهٔ علم هیئت و نجوم بجز تاریخ
آخر ماه که بهندی آنرا اماوس گویند نمی باشد چنانچه بر عالم بعلم هیئت و
نجوم مخفی نیست و کسیکه تصریح و تصدیق این مقال خواهد در قسطلانی
که شرح صحیح بخاری شریف است در باب کسوف زیارت فرماید و نیز بروایت
صحیح در صواعق المحرقه مسطور است که بروز شهادت امام همام حضرت حسین
علیه التحیه والسلام که دهم محرم الحرام است کسوف آفتاب افتاده بود الحاصل
هرچند که قوت و سیالقین بامسلّم و بدیهی است اما بسبب قربت زمان رسالت
از روی کامل طبعی یا احتشام احتساب یا سیاست خلافه و امامت یا بخوف حد و شریعت
یا بخیال تحقیقات یا بفیضان حکماء روشنی حسب ارشاد مولینا و هم بتحریک یا تحسین

ولادت حضرت ابراهیم ابن رسول الله صلی الله علیه وسلم در ... سال هجرت و وفات در سال دهم هجرت بماه ذی الحجه در [illegible]

[illegible]

با اولیا بیشتر از صد سال بودن وتقوی نفس بهیمی ایشان مسلوب بود

از جهت اشتغال سوی افزایش شهوات نفسانی نبوده بخلاف مردم زادگان

این عهد که از عدم اکتساب وسیاست خلافت وغیره بغلبه نفس بهیمی از قیود

واوضاع واویان لا ابالی زیند ومعاصی کبایر را شرف وافتخار وکمال انسانی

می تصور می نمود بالله منها لیس باید دانست که درین زمان باوجود قلت قوت

وضعف باو بنسبت سابق از جهت غلبه نفس بهیمی واز سبب عدم

سیاست خلافت وامامت وغیره واز ترقی اسباب خواهش مجامعت

جا بیجا بوقوع می آید وچون چنانست قول صاحب ضیاء الابصار

مقرون بکمال صداقت است

عبارت عین الطب

قال طبیبان زمانه ما بسبب عدم ترقیم سبب تحقق این قسم در کتب طب

اگرچه باعتبار کلیت داخل از قسم حرارت اوعیه منی هست جزئیت را از

کلیت اخراج نکرده اعنی بسبب لاعلمی بغیر تفحص حال واقعی سبب جریانی

استعمال نسخ کثیر کرده واز دواهم ادویه مختلفه غیر محلی عوض زوال تغیر

مزاج اصلی بجای عاید می نماید اقول سبحان از کلیه عبارت ضیاء الابصار

جزئیه استخراج کرده یعنی او و فیلسوفی مثل من یکی نیست میگوید حق بجانب
است تسلیم می کنم و پس آئینه طوطی صفتم داشته اند × آنچه استاد ازل
گفت همان میگویم × بی شبهه چنین استنباط و استخراج مسائل از اطبای زمانها
محال است اللهم زد آنکه جمله اطبای زمانه حال را منسوب بسوی جهل
نموده است بی شبه او مصداق فقد ضل ضلالاً بعیداً گردیده
دیدکه او جل جلاله از آیه فضلنا بعضکم علی بعض هر انسان را ممتاز
فرموده و نیز هر فرعونی را عصائی موسائی آفریده۔

الجواب

اوّل آنکه آنچه معترض میفرماید که جمله اطبای زمانه حال را منسوب
بجهل نموده جوابش آنست که مراد از همگی اطبا نیست بلکه از اکثر
اطبای عوام است که علمی ندارند یا دارند امّا کماینبغی ندارند و میدانند
سه دع الدنیا وما فیها و فیها العیش لا تطمع × ولا تجمع من
المال ولا تدری لمن تجمع × فان الرزق مقسوم سواء الظن
لا ینفع × فقیر کل ذی حرص غنی کل من یقنع × و از بهر گردآوری
ما یحتاج دست بطبابت می کشایند و جانهای خلق الله را تلف میکنند۔

ترجمه دع الدنیا ... بگذار دنیا را و آنچه در او است و عیش دنیا را طمع مکن و جمع مکن از مال که نمی‌دانی برای کی جمع می‌کنی

بدرستیکه رزق قسمت کرده شده است ... گمان بد نفع نمی‌کند فقیر است هر صاحب حرص و غنی است هر که قناعت کند

بازگران بر سرهای خود می‌پندند واین حکایت بداهتی دارد و عینی است
بخواستم که نامی چند از هر شهر و دیار و قریه و امصار برنگارم الا چون
از کثیران هم کمتر هم ادب فرخود رخصت نمیدهد می‌پندارم درین زمان
قحط الرجال جز تنی چند در هند ذی وشنگاهی نخواهد بود دوم آنکه آنچه
معترض به تحت لفظ اقول بمقتضای شوخی گفتار بکلماتی چند داد
تهذیب داده است از قبیل بحث علمی نبوده بپاسخش چه گویم روایتی یاد
دارم که روزی حکیم روحانی حضرت بایزید بسطامی رحمة الله علیه از حمام
فراغ یافته از کوی تشریف می‌بردند کسی از بام مسیدی خاک و خاشاک
بر تارک گرامیش افشاند حضرت موصوف سخنی نگفتند و بشکر پرداختند الحاصل
کل اناء یترشح بما فیه می تراود چه کنم آنچه در آوند من است

	عبارت عین الطب	

قال آتشک فرجی است بیرونی مجرای قضیب بسبب تخالف مزاج
مدخوله یا فاعل بجانب حرارت بزودی بر سر قضیب بوجود می آید و بغیر تخالف
مزاجین هرگز وجودش ممکن نباشد اقول قطع نظر از عبارت مهمل اعتراضات
وافره والزامات متکاثره وارد میشود کما تقتضی بالانثیین اولاً اختلاف جمهور

محض قروح بیرونی قضیب را آتشک نام نهاده وسبب تولید آتشک
تخالف مزاج مدخول یا فاعل بجانب حرارت بزودی بر سر قضیب می آید
فرموده مخفی نماند که فعل فاعل از دو حال خالی نخواهد بود یا از زن
خواهد بود یا از مرد وتخالف خلقی مزاج فاعل بشق اول منحصر بر جل
است ظاهر که مزاج مردان حار ومزاج زنان بارد وبشق ثانی
تخالف نیست باین هر دو شق مذکوره که توافق وتخالف است ما بینهم فاعل
را آتشک پیدا نمی شود اگر چنین بودی کسی بی آتشک از فاعل ومفعول
بعد از مباشرت نماندی ثانیاً از قید بزودی بر سر قضیب مفهوم می شود
اگر قرحه بعد جماع وبتاخیر ودر اصل ودر اوسط قضیب نیفتاده بر آن
اطلاق آتشک نخواهند کرد حاصل کلام مؤلف این است که آتشک قرحه
ایست بر سر قضیب وسبب تولیدش محض فعل مباشرت است نه اسباب
دیگر وبجز فاعل کسی را نمی شود واین خلاف مشاهده وجمهور اطبا است کما لا یخفی

الجواب

قوله عبارت مهمل الخ **فاقول** چون تصریح اهمال مندرج نیست وعبارت
ضیاء الابصار بی سقم است بیاسخش چه گفته آید معترض که بجا می رالآ

چند جا در رسالهٔ خود الا نه می نگارد خود اهمال نگارست از ان لقیحو اے
المرء یقیس علی نفسه جز اهمال در نظرش چیزی دیگر نیست مجو آشم
که بسوی قبایح عبارتش گرایم الا با مسائل علمیه دبیرانه بجاری استوده ندیم

شعر من مرغ خوش ترانهٔ باغ فضیلتم | طبع مرا به حرفهٔ شاعری چه کار

قوله قروح بیرونی قضیب را آتشک نام نهادن و سبب تولیدش مباشرت
راشمردن خلاف جمهور است - **فاقول** بمقتضای بشریت مغالطه
بکرامی طبع راه یافته یا نظر عالی معترض بر کتب قوم مستولی نیست
غالبًا وجه مغالطه آن خواهد بود که معترض آتشک را جمره تصور دیده
حالش بکتب معائنه ساخته باعتراض پرداخته است چه ارباب فن معنی
جمره بلفظ آتشک نیز می کنند چنانچه در طب اکبر است **عبارته** جمره و
هو بالجیم المفتوحة بپارسی آتشک گویند فقط حالا ستوده پندارم
وآن جمره بجیم مفتوحه است ۱۲
که تمهیدًا للکلام اول بتحقیق جمره و نار فارسی وغیره پردازم
تمهیدًا برای کلام ۱۲
سپس بپاسخ گرایم تمهید و او مبنی است به دو گفتار —
نخستین گفتار در تصریح جمره و نار فارسی وغیره دومین گفتار
در تحقیق آتشک اما نخستین گفتار بدانکه جمره را بجیم مفتوحه و منقوطه

آتشک نیز گویند کما یستفاد من کلام صاحب بحر الجواهر عبارته
الجمرة بالفتح حبّات تظهر اما متفرقة او مجتمعة مفرطحة شدید الحمرة
یاخذ کل حبة منها قطعة کبیرة من البدن وتتعمق فی اللحم فارسیتها
آتشک بدانکه بعضی جمره و نار فارسی را مترادف شمرده اند چون صاحب
اقصرائی و بعضی فرق کرده اند آنچه با سوزش و الم شدید و قلّت رطوبت
باشد چنانچه گوئی که بر عضو اخگر نهاده اند جمره گویند و آنرا که هنگام ظهور
بثره خطوط طاوسی مثل زبانه آتش بر بدن پدید شود و آبناک بود و
با سوزش و لهیب بود نار فارسی نامند و تسمیه آن باین اسم یا بسبب
کثرت وقوع او در بلاد فارس یا بنابر آنکه اول کسی که علاجش اخذ
کرده از فارس بوده و قرشی فرماید که اهل فارس آتش پرست و
آتشکده های شان دایم التوقد بوده و ظاهر است که آتش دایم التوقد
قوی الحدت والاشتعال بود از آن مرض را بنابر شدت سوزش و اشتعال
بنار فارسی موسوم ساختند کما قوله انما اختصت بالنار الفارسیة
لان اهل الفرس کانوا یعبدون النار وکانت لهم نارا توقد دائما وتلک
تکون قویة لا محالة لدوام اشتعالها والتهابها یشبه المرض لقوته وسمی

بها لان ما دتها صفراء محترقة مختلطة بالسّوداء و فاضل گیلانی از
طبری نقل میکند که نزد اکثر اطبا جمره و نار فارسی در صورت یکی است
و نزد بعضی نار فارسی و جمره و نمله در صورت واحد است والامر
لیس کذالک زیرا که نار فارسی دانه های بزرگ باشد و درد او شدید
و در لحم غائر گردد و نمله لیس کذلک و امّا جمره محتاج بشرط شود و
او را پس از زوال خود اثر باقی میماند و نار فارسی لیس کذلک و لبعد
از زوال او را اثر بادنجانی و نیلجی و سیاه باقی نمی ماند و در وش تا بقای اثر
میماند و این فرق ظاهر است و اگرچه اینهمه جنس واحد است امّا صورت
نار فارسی آنست که سرخی شدید مع غلظ در جلد بود و نزد ظهور او بر بدن
خطوط مثل زبانه آتش باشد و بر جلد منبسط نگردد و الم او شدید بود و
از خاص عوارض آتش اینست که آن در جائی که ظاهر شود متحیّر گردد و نیابد
بقای اثر آن بعد زوال آن و امام الحکما شیخ بو علی بن سینا رحمة الله
علیه در قانون میفرماید عبارته الجمرة بالجیم و النار الفارسی
و غیر ذلک هذان اسمان ربما اطلقا علی کل بثر اکال منفط محرق
محدث للخشکریشة احداث الحرق و الکی و ربما اطلقت اسم

نار الفارسي من ذلك على ما كان هناك بثر من جنس النملة اكال محرق منفط
فيه سعى ورطوبة ويكون صفراوي المادة قليل السوداء قليل التقعير و
يكون مع بثور كثيرة صغيرة كان هناك خلطا حادا كثير الغليان والبثر
واطلق اسم الجمرة على ما يسود المكان ويفحم العضو من غير رطوبة و
يكون كثير السوداوية غايصا وبثرة قليلا كثير الجحم ترسمي وربما لم يكن
هناك بثر البتة بل ابتداءت في الاول جمرة وجميع ذلك يبتدئ حكة
كالجرب وقد يتنفط النار الفارسي والجمرة ويسيل منه كما يسيل عن المكاوي
محرق يكون الموضع رمادي في لونه اسود وربما كان رصاصيا ويكون اللهيب
الشديد مطيفا به من غير صدق جمرة بل مع ميل الى السودا والذي يخص
باسم الجمرة يكون اسود اصل الجرح ناريا وكان له بريق الجمرة والنار الفارسي
منهما اسرع ظهورا وحركة والجمرة ابطاء واعور وكان مادتها مادة البثر
والقوبا لكنها حادة في النار الفارسي وما عرض منها في اللحم فهو اليسر
تحللا وما عرض للعصب فهو اثبت وابطا تحللا وكل واحد منهما عن
صفرا اصفر محترق مخالطة للسوداء وكذلك يحدث منهما جميعا خشكريشة
سوداء وكان النار الفارسية اشد صفراوية والجمرة اشد سوداوية

ولك ان تسمّى كلّ واحدٍ منهما بالمعنى الّذى يجمعهما جمرة ثمّ تقسم
ولك ان تسميهما كليهما نارًا فارسيًا لذلك المعنى الّذى يعينه ثمّ تقسم
ولك ان تعطى كل معنى اسمًا وقد فعل جميع ذلك ولا كثير فرق فيه وقد
يكون مع هذه و مع اصناف النملة والجاورسيّة الرّدية حُميات
شديدة التداءة قتّالة بالجملة چون حال جمره که آنرا آتشک نیز گویند و
حال نار فارسی مشترک دانستی که بثورش را در تن انسان ابتدا جای
مخصوص وحدوثش را مباشرت لابدی نیست پس آتشک که بآن جناب
مؤلف ضیاء الابصار سخن رانده اند جمره نیست اگرچه باعتبار نوع
ماده نظر بقوله شیخ که گفته شد لفظ جمره برا و اطلاق باید امّا حق آنست
که آتشک مذکور مبحوث ضیاء الابصار غیر جمره است و در زبان شیخ
علیه الرّحمة نبوده چنانچه زائچه ولادت امام علی ما قاله ظهیر الدّین
بن ابی الحسن بن ابو القاسم البیهقی اینست کان حین ولادته الطالع
السرطان درجة شرف المشتری والقمر والشّمس والزّهرة
علیٰ درجة شرفهم وسهم السّعادت فی تسع وعشرین من السرطان
وسهم الغیب فی اوّل السرطان مع السّهیل والشعریین الشامیین فقط

ونیز زائچهٔ تولد شیخ الرئیس ابو علی بن سینا اینچنین نگاشته اند

اسد ح سنبله ح	سرطان و م العاشر وسط	جوزا ﺎ ثور د قمر د
میزان منه وسط	شهر صفر ۳۷۳ ه	حمل م ﺎ وسط شمس لط
عقرب د قوس ﻟ	جدی ﻩ	زهره ال حوت ح دلو ح

ودر ناسخ التواریخ بروایتی بلفظ صحیح آورده اند که در سنه صد وشصت[۳۶۳]
وسه در خرمیثن تولد یافت وگویند در ۳۸۶ که شانزده[۱۶] ساله بود قانون
تالیف کرد ودر ۳۸۹ روز جمعه باول ماه مبارک رمضان شریف بعالم
جاودانی ازین سپنجی سرای رحلت نمود ومرض آتشک در ۴۲۸ یعنی سه
صد وهفتاد ونه سال بعد از وفات امام الاطبا به پیدا ئے رسیده است[۳۷۹]

فتدبر - دوبین گفتار - بدانکه آتشک که مبحوث ضیاء الابصار
است اورا باد فرنگ و حب الافرنجی و آبله فرنگ وارمنی دانه و
بعصر الضان و مرض مبارک و شجر گویند چنانچه در تشریحش حکیم
سید علاء الدین مرحوم در خلاصة التجارب می فرماید عبارته
اما ارمنی دانه که در خراسان بآبله فرنگ مشهور بود بجهت کثرت مشابهت
اکثر آن بجدری به و رهیئت نه در جمیع اعراض بانواع پدید آید بعضی را
آبله های بزرگ و غالب درهم پیوسته یکبار پدید آید و آب گیرد و سخت
بزرگ شود و سوزش نکند و بخار و درد میکند و بعضی را درد و دانه ها
کمتر باشد و بعضی را در اول حال شبیه بجمله ظاهر شود و هیچ آب نگیرد و
همچنین خشک لیشه پیدا کند و بزرگ می شود و پوست را لختی میخورد و بعضی
را اندک آب گیرد و زود و ریش گردد و محل آن سوزش و درد و حرارت
عظیم کند بیچو چمره و گاهی بسعفه خشک اکال باز گردد و گاهی به نمله بد و
بیشتر ظهور آن اولاً بر پوست سر بود و یا بر مذاکیر و گاه باشد که بر اکثر اعضا
بر آید بتدریج و آنچه اول بر آمده بود هنوز باقی باشد و بعضی را نه بلکه یکبار
نوبت بر آید و گاه باشد که بر بعضی اعضا غلبه کند بتخصیص سر و بر بعضی

نباشد و یا کمتر بود بتخصیص پایها و گاه باشد که بثرات اندک و متفرق بود
و اعراض آن غلبهٔ حرارت مزاج است و اعیا خاریدن و درد مفاصل
بمرتبه که حرکت مشکل تواند کرد و در شبها درد مفاصل بیشتر رنجه دارد و
آنرا که دانه کمتر بر آید وجع مفاصل بیشتر بود و گاه باشد که وجع ثاقب بود
چنانکه بیمار خواهد که خود را هلاک کند. و گاه باشد که زمن سازد و حکیم
میر عماد الدین محمود شیرازی در رسالهٔ مصنفهٔ خود که در بحث
آتشک نوشته می گوید عبارته که مرض معروف با آتشک در قدیم الایام
نبوده و از امراض جدیده است یعنی بعد بهم رسیده و لهذا در کتب قدما
ذکر آن نیست و گویند ابتدای ظهور و عروض آن در ملک فرنگ بوده
و ازین جهت آن را آبلهٔ فرنگ گویند و از جهت آنکه سوزنده است مانند
آتش آتشک نامند. و ارمنی دانه نامند برای آنکه اوّلاً در بلاد ارمن
بهم رسیده و از آنجا به بلاد دیگر انتقال یافته و اطبای متاخرین در تطبیق
آن با امراضیکه در آن کتب قدما مذکور است اختلاف نموده اند بعضی
از اقسام نار فارسی دانسته بجهت مشابهت این بدان و بعضی حمله
نفاطات که دانه های سفید بزرگ که در بدن ظاهر می گردد و چون

شگافته گردد و بشگافتن از آن زرد آب یا سفید برآید و کناره‌های آن
سطبر باشد و میان آن عمیق بجهت آنکه مادهٔ آن خلط محترق فاسد گدازنده
اکال است و بعضی اقسام جرب تصور نموده بلکه گفته اند جرامی است لون
صدید آن مائل بسیاهی است و درین مرض بالوان مختلف می باشد
سیاه کمترین اصناف است و در سائر اوصاف آن می‌تواند بود که [illegible]
متوافق باشد و لیکن بالاستقراء آنچه یافته اند از اقسام جرب نیست سبب
و مادهٔ فاعل آن سودای محترق یا متعفن است که دران غلیان
و ثوران بهم رسد و بحسب استعداد میل بظاهر جلد بدن و یا بباطن آن
نماید و از آن ورم و آبله بهم رسد زیراکه غلیان و ثوران موجب انفصال
اجزای غلیظ سوداویه از لطیفه و رقیقه دمویه است خواه آن ورم متقرح
گردد یا نه و بدین تقریر هیچ یک از امراض سوداویه منطبق نمیگردد زیراکه
هیچ یک آنها بطریق اندفاع سودای مذکور بواسطهٔ غلیان بنحو مذکور نیست
و یا جدری که آبله نامند نیز زیراکه در جدری غلیان است و بواسطهٔ
آن انفصال می یابد اجزای دمویه فاسده از اجزای صحیحه و درین علت
انفصال اجزای سوداویه از دمویه است چنانچه ذکر یافت پس [illegible]

غرض غیر امراض مذکوره است این بود بیان ماهیت و تسمیه و سبب آن المدعا
مبرهن باد که از آتشک مذکوره جناب مؤلف ضیاء الابصار بحث
فرموده اند و مرئیست که آتشک مذکور از مجامعت اکثر بحدوث میرسد
و در بیشتر ابتدا بر قضیب یا اندام نهانی بثره یا قرحه پدید می آید
کما لا یخفی علی المجربین والماهرین از آن بمقتضای الاکثر بحکم الکل
اکثر بحکم کل می باشد ۱۲
جناب موصوف میفرمایند که سبب حدوثش مجامعت است و اول بر قضیب
ظهور بثور میگردد و نیز از اقوال معتمدین فن مدرک میگردد که حدوثش از
مجامعت اول بر قضیب یا در فرج میشود چنانچه از تذکره داود انطاکی
مستفاد میگردد کما سیجئ قوله آنفا فی هذا البحث و چونکه جناب
ممدوح لفظ حصر در تعریف آتشک بیان نکرده اند از آن این قسم آتشک
از سبب دیگر در تن کسی اگر حادث گردد قادح مقصود نیست چه سبب
اکثریه مجربه بدیهی را گفتن و سبب اتفاقیه را گذاشتن افاده حصر قطعی
نمیدهد بلکه استفاده کثرت می نماید و اگر تقریر پاکش را کلیة تصور بدیه
هم مذموم نبود که اکثر کلیات طبیه اکثریه می باشد کما لا یخفی علی القوم
بچنانکه پوشیده نیست بر قوم
پس بصورت کذائی اعتراض جائی ندارد و بیان مبارکش خلاف جمهور نیست

چنانکه بر تجربه‌کاران و واقفان این فن مخفی نیست ۱۲

بلکہ مطابق تحقیق محققین و حاذقین ہست کما علمت بلکہ این قول با محققین
حکماء انگلشیہ ہم مطابق ہست اوشان کہ آتشک را بزبان خود سفلس
نام گزارند نیز ہمچنین میگویند کہ او دو نوع می باشد یکی اصلی کہ مثل جاری
بر اعضا پیدائی گیرد دوم غیر اصلی کہ از مقاربت مرد با زن درحالیکہ
از آن ہر دو یکے بمبتلای سفلس باشد حدوث بر دیگری نماید و اکثر
زخمش بآلات تناسل مرد یا زن میباشد

عبارت تذکرۂ داؤد انطاکی مغفور

الحب الافرنجی یعرف فی مصر بالمبارك تفاولا وعند بعض العرب
والحجاز بالتحجر وهو مرض عرف من اهل افرنجة اولا وتناقل عنقریب
بجزیرة العرب سنة سبع وثمان مائة وتزائد حتی کثر فلیبسط
الکلام علیه لعموم البلوی به تبرعا لله تعالی فنقول هو مرض تعدی
بمجرد العشرة واسرع ما یفعل ذلك بالجماع ومادته من الاخلاط
کلها فیکون من الدم وعلامته ان یکبر ویستدیر وتشتد حمرته
جدا او ینزف الدم والرطوبة مع التهاب وحکة وعن الصفراء و
علامته ما ذکر مع قلة الرطوبة وزیادة الحدة والصفرة وسمي

بصر الضّان وعن البلغم وعلامته الافتراش وعدم الحكّة و
كثرة الرّطوبة وبياضها وعن السّوداء وعلامته الجفاف والصلابة
والكمودة وقد يتركّب من اكثر من واحد وعلامته اجتماع ما ذكر
واوّل ما يفسد به البدن من الخلط يدخل في العروق فيحدّث
الكسل والثقل والحمّى والحار منه يحدث القرّيان في المفاصل ثمّ
ينفس من محل واحد يسمّى امّه واخبثه ما بدا بالمذاكير والمغابن
وجملة الاطبّاء تبدأ هذا بالمراهم المدملة فيختم فيدبّر على
البدن فليحذر من ذلك انتهى وانچه معترض صاحب شقيقين
قائم كرده نظر بمزاج خلقي مرد وزن باعتبار حرارت و برودت صورت
توافق وتخالف بر آورده ميگويند كه ما مي بينيم فاعل را آتشك پيدا نميشود
واگر چنين بودي كسي را آتشك نماندي بجواب اش مي گوييم كه اين از
مغالطه صحيح بيش نيست چه جناب مؤلف ضياء الابصار كه ميفرمايند
سبب توليد آتشك تخالف مزاج زن با مرد است بجانب حرارت
از آن حرارت مزاجي خلقي جنسي مراد نيست بلكه حرارت غريبه مرضيه محرضه
عبارت از وست چنانچه جناب مؤلف ضياء الابصار عبارتي كه در

باب دوم مقالهٔ چهارم که نقلش و بحث سوزاک بر داشته ام و از عبارتے
که در همین بحث جناب موصوف آورده اند کالشّمس فی الضّحیٰ بخوبے
بیّن و ظاهر است که از حرارت حرارت غریبه مرضیه محرقه مراد دارند چنانچه
بیانِ مبارکش اینست عبارتهم فصل سوم از باب دوم مقالهٔ چهارم
آتشک قرحهٔ ایست بیرونی قضیب بسبب تخالف فرج مدخوله یا فاعل
بجانب حرارت برودی بر سر قضیب بوجود می آید و بغیر تخالف مزاجین
هرگز وجودش ممکن نمی باشد امّا اگرچه شناخت گرفتاری مفعوله باین
مرض بچند انواع از روی مشاهدات ممکن است الّا علامت صحیحه
زن آتشک زده آنست که وقت دخول قضیب در فرجش حرارت
محرقه سوزان بحسب تفاوت مراتب بقضیب محسوس می شود اگر بیکے
یابند از جماعش علی الخصوص از انزال بکدامی حیله باز مانند چراکه وقت
انفتاح مجرای منی حین انزال سریان حرارت بخوبی ممکن میباشد و
حصول آتشک بوجود می آید پس بحسب اتّفاق اگر بدام زنے ملوّثه
این عارضه گرفتار شوند بطوریکه امکان پذیر بود قصد انزال ننمایند
که باعث گرفتاری مرض آتشک متصوّر است شخص صحیح و نوعمر که بزن

متغیره بمرض خفیفهٔ آتشک گرفتار شود و فوراً حصول آتشک بهم رساند
بخلاف شخص متحمل حرارت خفیفه که از حرارت خفیفهٔ مفعوله متاثر نمی گردد
بلکه عین مزاجش میباشد الا البته از جماع زن ملوثه بحرارت کثیرهٔ این مرض
بنسبت مزاج فاعل آتش در ولش خواهد افتاد و یا سوزاک دامنگیر حالش
خواهد گردید و در صورت کثرت حرارت بمزاج فاعل تغیر بمزاج مفعوله هم گردد
غرض که تباین مزاج از فریقین سبب احداث تغیر بمزاج دیگری باعث
بر مرض است خواه جریان خواه سوزاک خواه آتشک بحسب قلة مراتب الحرارة (باعتبار کمی و بیشی مراتب حرارت ۱۲)
و کثرتها العجب کل العجب (عجب بغایت مرتبه است ۱۲) که با وجود اظهار کذائی معترض را خلاف
راه ادراک و طریقهٔ فهم اطبا چگونه مغالطه پیش آمد که حرارت مرضیهٔ غریبه
عرضیه را حرارت خلقی جبلی تصور کرد الحاصل چون از حرارت حرارت غریبه
عرضیه عرضیه مدعاست اعتراض وارد نمی شود و قول معترض که
اگر چنین بودی کسی بی آتشک نماندی فضول و بیمعنی است و آنچه
معترض صاحب میفرماید که از قید بودی مفهوم می شود که
اگر قرحه غیر حشفه بر ذکر بجای دیگر افتد چه اطلاق آتشک بر او نخواهد بود
احقر الناس جوابش بوجوه عدیده میگوید اولاً آنکه بدیهی و صریح است

چون جلد حشفه رقیق و نازک است اکثر اثر و ظهور ش ابتداءً بر حشفه
پدید می آید و الاکثر حکم الکل پس از جهت کثرت لفظ قضیب
اکثر بحکم کل می باشد ۱۲
آورده شد ثانیاً آنکه چون بر قسم از اقسامش همانست که از حشفه
پیدا گیرد کما صرح به انطاکی و هم قوله از آن لفظی آورده شد که
چنانچه بان تصریح کرده است انطاکی علیه الرحمه و گذشت قول آن ۱۲
برعایتش دال بود و ظاهر است که چون غایت شئی مفهوم شد اولین
مدارجش بضمنش داخل باشد ثالثاً آنکه باشد که بثره بجای دیگر حدوث
یابد و بر حشفه بسوی پا می رسد چنانچه مریست که بجاهای دیگر بثره یا بثور قرحه
یا قروح پدید می آید اما ازین اطلاق آتشک باطل نمی گردد زیرا که عرض
از جهت تعبیر من وجه از حیثیت و تعریف خود بر نمی رود رابعاً آنکه
لفظ بر سر قضیب از غرض انکشاف حال است کما سیجیء تفصیله
چنانچه می آید تفصیل آن
آلفاقی تعلیق هذا البحث انشاء الله تعالی و چون در تعریف قرحه
عنقریب به تعلیق این بحث اگر خواسته الله تعالی است ۱۲
بیرونی مجرای قضیب مذکور است و مقام بیرونی مجرای قضیب چون وسط و
بن قضیب را شامل است وسط و بیخ قضیب خارج از مقام مجرای او نیست از آن
اعتراض وارد نمی شود خامساً آنکه قرحه بیرونی قضیب گفتن از بهر
تصریح موضع اکثر یه مرض است حصر حقیقی مدعا نیست چنانچه در بیان بحث

چناب بموصوف افاده میفرمایند عبارتش هم وچون آتشک مرض جلدی
است اکثر آثارش بجلد ظهور می یابد خواه بطور قروح باشد یا بثور اما
عند سریان حرارت باعضای باطنه گاه ظهورش بجلد نمیگردد واکثر
باعث احتراق جوهر منی از حرارت آتشک قاطع نسل است انتهی بقدر حاجت

دفع دخل مقدر از ین افاده که آتشک مرض جلدی است اکثر
آثارش بجلد ظهور می یابد نظر بلفظ اکثر لازم نمی آید که وجودش اکثر بر
حشفه نمی بود چنانچه مذکور شد یا آنکه کثرت یکی منافی کثرت دیگری بود
زیرا که لفظ اکثر مقابله قابل خود که لفظ گاه که بفقرهٔ پائین است واقع
گردیده است واینکه چیزی من جهت از چیزی اقل بود ومن جهة اخری
از چیز دیگر اکثر بود منافاتی ندارد چنانچه در علم عدد مسلّم و بدیهی است که
عدد ۹ از عشره وجمله عشرات اقل است واز واحد وجمله احاد اکثر است
بالجمله کثرت قرحهٔ قضیبی مسلّم است اگرچه بثره یا بثور بر جسم غیر از قضیب
بجای دیگر ظهور یابد بر تعریف آتشک اعتراض واقع نمی گردد چنانچه گذشت
ونیز از تعلیق ذیل مبرهن خواهد شد انشاء الله تعالی

التعلیق والتعمیق

در تصریح تعریف آتشک مندرجه ضیاء الابصار فی مدالباه

تعریف آتشک اینست آتشک قرحه ایست بیرونی مجرای قضیب بسبب تخالف
مزاج مدخوله یا فاعل بجانب حرارت بزودی بر سر قضیب بوجود می آید فقط

تصریح

بتصریحش می گوییم که چون مرض بودن آتشک بین الاطبا مشهور
لفظ مرض در تعریف نیاورده شد یا آنکه چون قرحه گفته شد و نبود
مرض اما بر سه قسم یکی سوء المزاج دوم مرض الترکیب سوم
تفرق الاتصال پس قرحه که تفرق الاتصال است مرض بودنش
ثابت از آن بحذف لفظ مرض آتشک قرحه ایست گفته شد و چونکه اکثر
در اول قرحه می بود بثره نگفت و نیز آنکه بثره آتشک اکثر در ابتدا با
زرد آب بود از آن قرحه گفته شد و نیز آنکه لفظ بثره از نار فارسی و
جدری وغیره امتیاز کامل نمی داد از آن لفظ قرحه آورده شد که
تمیز لیطر از اظهر بود و قرحه و بثره هر دو لفظ بنظر کثرت الفاظ نیاوردند که
قرحه و بثره اگرچه در طب اصطلاحاً معناً تفاوت بین وجه دارد اما
هر دو در بودن تفرق الاتصال متحد المعنی هست و بجای قرحه لفظ

تفرق الاتصال که مشتمل بر معنی بثره و قرحه هر دو بود از ان ترک کردند
که تفرق الاتصال بمعنی متعدده اطلاق می یابد و در آن تمیز نیست چنانچه در لفظ
قرحه حاصل است بود و جلد بیرونی مجرای قضیب گفتن سه منفعت
دارد یکی آنکه تا دلالت حاصل آید که آتشک مرض جلدی است و چون
مرض جلدی است مفهومش عام باشد یعنی قرحه در حشفه اولاً پدید آید
چنانچه اکثر می بود و یا بلا تخصیص بجای دیگر بر جلد تن بروز نماید دوم آنکه
چون قرحه اندرونی قضیب سوزاک نام دارد از و تمیز و فرق حاصل آید
سوم آنکه جلد بیرونی مجرای قضیب دال است بر آنکه اثر حرارت مقام
مخصوصه دخول اکثر ابتداءً در اخلاط یا مزاج متشبث گشته باعث مرض یا
بروز قرحه نمیگردد بلکه در جلد قضیب اکثر اثر پذیر میشود و سبب اکثر پیش
آنست که اکثر قرحه آتشک یا فضول ردی الکیفیت در فرج که موضع دخول
قضیب است می باشد پس چون بر سطح بالای قضیب کیفیت ردیه
مماس میگردد اولاً اثرش بجلد قضیب ظهور می یابد خصوصاً بر بیرون قضیب
که جلد حشفه نازکتر است بر سبیل سرعت بمزاج و اخلاط متشبث
میگردد و وجه حدوث حرارت قرحیه اکثر اولاً در جلد قضیب ظاهر است

زیراکہ حرارت کیفیتی است از کیفیات محسوسہ و کیفیت محسوسہ
اثر بر اقرب و مجاور خود کہ او را مس می کند بیشتر می سازد
بہ نسبت قریب خود کہ او را ماس نبود چنانچہ مرئی و
بدیہی است کہ اگر قطعہ مس را بالاے قطعہ آہن بہ نہجی
بنہند کہ ہر دو را التصاق وضعی باعتبار سطحین مماستین
اگرچہ کامل بود کہ فرق و جدائی در سطحین مماستین
بین و مرئی نبود ولیکن چون آن قطعہ آہن را بر آتش
بنہند ضرور است کہ حرارت آتش اول سطح قطعہ آہن
را کہ بہ نسبت قطعہ مس از آتش اقرب و مماس است
گرم خواہد کرد فتدبر و انچہ بسبب تخالف مزاج
مدخولہ یا فاعل بجانب حرارت گفتہ شد پس فقط لفظ
مزاج بلا قید سوء المزاج یا حرارت بلا قید غریبہ بنا بر
قلت الفاظ است کہ خود مقام دلالت می کند کسی جز
جہال از قوم نخواہد بود کہ چون بحث از مرض می رود و
پندارد کہ از تخالف مزاج خلقی اصلی یا از حرارت خلقی

مزاجی بحث است زیراکہ حرارت اصلی خلقی مزاجی انسان
در مزاج من جہت المجامعت یا معانقت یا مجالست بسبیل
سیرورت بموجب مرض نمی شود زیراکہ حرارت خلقی
بدن انسان یا حرارت غریزی یا اسطقسی می باشد
کما صرح بہ محمد بن محمود آملی طاب ثراہما
عبارتہ اعلم ان الانسان فلہ حرارتان احدہما
یفاض علیہ مع فیضان النفس الناطقۃ و یسمی
غریزیۃ والاخری عند اجتماع بسایطہ و یسمی
اسطقسیۃ وہذا غیر الاولی لانہا مقومۃ بوجودہ
وہذہ لماہیتہ وتلک یفارق بعد موتہ وہذہ باقیۃ
اما حرارت غریزی خواہ از قسم حرارت سماوی
باشد چنانچہ مذہب حق مذہب ارسطو است خواہ از قسم
حرارت عنصری باشد چنانچہ مذہب جالینوس وتابعین
اوست اما بہر دو صورت نظر باقوال فریقین از فعل
عفونت وحرق وفساد ولذع وسائر منافات و

منافرات پاک است از آن موجب مرض و جسمی که هر آن
متعلق باوست نمی شود پس بجسم دیگری که مجاور او
گردد از مجرد مجاورت چه رسد که جز مجاورت و قرب
حلولش در جسم دیگر ممکن نیست اما حرارت اسطقسی
واو بافعال مشابه باوست و نیز از جهت متقوم بودنش
بوجه مخصوص حلولش در وجود دیگر و انفکاکش غیر ممکن
است بالجمله حرارت خلقی مزاجی موجب مرض نمیگردد
و بجای لفظ مرد و زن مدخوله و فاعل از آن
آورده شد که بلا لفظ مباشرت معنی مباشرت حاصل آید و منفعت
اشارت مباشرت آنست جمره که باقسام عدیده اطلاق
دارد و نیز معنی او که آتشک است تا از آن فرق و امتیاز
حاصل آید و قید بجانب حرارت را یکی وجه آنست تا
تخالف از تخالف من جهة البرودة تمیز یابد دوم آنکه
از لفظ بجانب بوضوح پیوندد که بودن غایت حرارت
ضروری نیست چه از حرارت قلیل هم حدوث می یابد چنانکه

جناب صاحب ضیاء الابصار خود اشارت بآن در صفحه ۱۴۲
سطر ۹ می فرمایند قولهم شخص صحیح و نو عمر که بزن متغیره بمرض
خفیفهٔ آتشک گرفتار شود فوراً حصول آتشک بهم میرساند
الخ و اگر گوئی که از مباشرت مریضه یا مریض گفتن مدّعا
حاصل بود اینقدر تکلیف از چه روست گویم که آتشک اکثر
زنے را نمی بود بلکه باعتبار مرض آتشک آن زن صحیح می بود
مثل بعضی از لولیان بازاری که مثل جائے که مردمان کثیر
در آنجا بول کنند آنجای متعفّن می گیرد اندام نهانی شان از
جهت مجامعت کس و ناکس اشخاص مختلف المزاج بمزاج حرارت
ردیه متکیف می بود یا زنان غیر مقیّد کثیفه که باشیای احتر
احده ردے المزاج مواظبت دارند مزاج اخلاط ابدان
ایشان صالح نمی بود و چون رحم مدفع فضول طمثیه است
کیفیت ردیه من جهت رداءت دم الحیض در رحم گرد می آید
ازان اندام نهانی شان نیز بکیفیت حرارت ردیه متکیف میباشد
پس از مباشرت اینچنین زنان آتشک نیز بحدوث می آید

ابن ابیان

ازان

از آن تخالف مزاج فاعل باد خوله گفته شد که احداث
این قسم آتشک هم در تعریف داخل بماند و بزودی بر بثر
قضیب بوجود می آید که بجاے بحدوث می آید آورده شد
بتصریحش می گویم اوّل باید دانست که هر مرض را
قبل از آنکه او را مرض گویند وقتی و حالتے می بود که لفظ
مرض برو اطلاق نباید زیرا که سوء مزاج اطلاق می یابد بر
حالتے که تغیّر دهد مزاج را از صحت بمرض کما قاله الاعلی
عبارته انّ سوء المزاج یطلق علی حالة تبدل
المزاج من الصحة الی المرض قبل ان یستقر وجالینوس
یسمّی هذه الحالة حدثا وعلی الحالة المذکورة
اذا استقرت وهذا هو الّذی یخصه باسم المرض
بالجمله بعض اوقات اوّل بثره پدید می آید و پس از زمانی
بقرحه می انجامد پس بثره برای قرحه بمنزلهٔ زمانهٔ حدث
می باشد چونکه در حد لفظ قرحه بود بجاے حدوث می یابد
بوجود می آید گفته شد تا افاده وهم باستقرار مرض ضمنا

اشارت حاصل آید بسوے حدث بثره که بثره هم
خارج از تعریف نماند و چون بوجودے آید که خبر
است و افادهٔ معنی استقرار مرض مید هد از آن نزد وی
بر حشفه گفته شد تا دلالت کند بر افادهٔ این معنی که تا مانده
حدث این مرض کوتاه تر می بود و زمانهٔ استقرار مرض
قریب تر می باشد یعنی در اسرع زمان بثره قرحه
می گردد و بر او اطلاق مرض صادق می آید و از ینجا است
که جناب مؤلف ضیاء الابصار در صفحه ۲۴۶ سطر
۶ اشارت می فرمایند عبارته و چون آتشک مرض
جلدی است اکثر آثارش بجلد ظهور می یابد خواه بطور قروح
باشد یا بثور فقط و این تعریف مذکوره ضیاء الابصار
مبسوط و مکمل است از عبارتے که انطاکی بر نهج و روش
تعریف آورده و گفته عبارته هو مرض یحدث
بمجرد العشرت و اسرع ما یفعل ذالک بالجماع
فقط و اگر کسی گوید که تعریف شئی بر چهار قسم است

یکی حد تام و آن مرکّب باشد از جنس قریب و فصل قریب
دوم حد ناقص و او مرکّب بود از جنس بعید و فصل قریب
سوم رسم تام و او مرکّب باشد از جنس قریب و
خاصه چهارم رسم ناقص و آن مرکّب باشد از جنس
بعید و خاصه و در تعریف مذکوره قرحه عرض عام داخل
است ازان لازم می آید که تعریف مذکور از اقسام اربعه
خارج است جوابش گوییم که آتشک باعتبار تخالف ماده
گاه بصفراویت گاه بدمویت وغیره وغیره اقسام که جزئیات
جزئیات است اضافت می یابد چنانچه در کتب مسطور است
اسم جنس است و اگر گوئی که جنس آن بود که مقول
باشد علی کثیر المختلفین بالحقائق و درینجا اضافت علی
مختلفین الحقائق صادق نمی آید جنس چگونه باشد گوییم
که این تعریف جنس مندرجه سوال در علم میزان مسلّم است و نزد
اطبا جنس اطلاق می یابد باعتبار اشتمال آن بر کثیرین اینی
جنس نزد اطبا آن باشد که مقول بود علی کثیرین مختلفین بالعدد

دون الحقیقة چنانچه صاحب بحر الجواهر آورده عبارته
الجنس کلّی مقول علی کثیرین مختلفین بالحقائق فی جواب
ما هو هذا فی اصطلاح المنطقیین واما عند الاطباء
فیراد به معناه اللغوی کما یقال جنس الذکورة والانوثیة
لان الجنس فی اللغة ما نعم کثیرین ولا یشترط فیه اختلاف
الحقائق ولا شك ان الذکورة والانوثیة کذالك و
فاضل جیلانی از شیخ امام الاطباء رحمة الله علیه بحوال
شفا نقل می کند که یونانیین جنس نام میدارند منسوب الیه را
که شریک شوند در او کثیرین - پس عالی نزدیک اوشان
جنس برای علوئیین است و مصر جنس برای مصرئیین
المدعا آتشک اسم جنس است و قرحه اگرچه عرض
عام باشد اما ایراد صادق نمی آید بدو وجه یکی وجه
آنکه در علم میزان هرچند که رسم ناقص خوانند مگر گاه رسم
مرکب از عرض عام و خاصه نیز می آید چون موجود ضاحک
در تعریف انسان و گاه مرکب می آید بعرضیات فقط که

مختص باشد جملہ عرضیات بحقیقت واحد چون ماشی علی قدمیہ و
عریض الاظفار بادی البشرۃ مستقیم القامۃ ضحاک بالطبع
در تعریف انسان دوم وجہ آنکہ اینچنین حدود از بہر امراض آوردن
دستور و رسم اطباست چنانچہ می آورند الصداع الم فی اعضاء
(دردیست کہ اندرون اعضای)
الراس کہ لفظ صداع اسم جنس است و الم عرض عام و نیز آنکہ ایراد
باعتبار علم میزان وارد می شود نہ باعتبار طب چنانچہ اشرف الفضلا
فاضل الدہلوی استاد الاستاد الاستاد مخدومنا ملجانا
حکیم محمد شریف خان صاحب سقی اللہ ثراہ وجعل الجنۃ مثواہ
(تر و تازہ گرداند خدا تربتش گرداند جنت را خوابگاہ او)
در شرح فارسی کہ بر حمیات قانون است افادہ میفرماید عبارتہ
اینکہ حد حقیقی ہمین است کہ مرکب از جنس و فصل باشد چنانچہ در میزان
مبین است لیکن اہل میزان کہ حق ایشان بیان حد حقیقی است
بسیار است کہ فصول حقیقی نمی آرند برای آسانی فہم از روی شفقت
بر متعلمین و ترحم بر مبتدیین و احکام فصول جاری میکنند و مشارکات
جنسی را از و خارج میکنند مثل ناطق و صاہل و غیر آنہا را فصل میگویند
وحال آنکہ تعریف فصل اند و فصل نیستند زیرا کہ آنہا جزو مقوم اشیائی

موجود نمی توانند شد چنانکه ظاهر گشته بمقام خود ۱۲ ـ کما بین فی محله پس هرگاه که حال آنها

چنین باشد اطبا که منظور ایشان بیان حال امراض است محض و

بیان دقائق فلسفیه منظور نیست آنها که برای سهولت تعلیم و تعلّم جواب

مرضی اعرض عام را بجای جنس و خاص را بجای فصل ذکر کرده احکام جاری

نمایند بسبب مواخذه نمی توانند شد بلکه موجب تحسین است نظر بغرض مطلوب فقط

عبارت عین الطب

قال چار گولی بندند اقول اگر مؤلف بجای گولی حب یا غلوله

فرمودی اولی می بود زیرا که بضرورت الفاظ غیر مستعمله هندی را در

عبارت پارسی جا دادن بعید از فصاحت است ـ

الجواب

اوّل آنکه در پارسی و تازی شیوع دارد که علم محتاج تغیر و تبدل نیست

چون گولی علم است بهر زبان که آورده شود داخل عدم فصاحت

نگردد از ینجاست که در شفائی و ذکائی و مجموعه بقائی و قادری

اکثر اسمای ادویه هندی مندرج است باوجودیکه نامهای آنها در عربی

و فارسی موجود است دوم آنکه ادبا که صناعت فصاحت حق

اوشان است دراوردن علم اگرچه هندی الاصل باشد احتراز
نمی ورزند چنانچه نعمت خان عالی در وقایع ششم تاریخ
بستم شهر شعبان المعظم سنه ۳۰ جلوسی میگوید عبارته مجتمع گشته
بیرج آتشی ــ عالمی را گشته انداز توپ وبان × ملاحظه باید باوجودیکه
کوس فصاحت می نوازد ودم از صناعت انشا میزند تا درآوردن
لفظ هندی بان که علم فارسی هم میدارد اجتناب نمی ورزد و
در فرس او را تیر چرخ خوانند چنانچه انوری گوید شعر

نه منجنیق رسد بر سرش نه خنجر ... نه تیر چرخ بسامان برشدن بوتیق

وایضاً ظل سبحانی خلیفة الرحمانی در رقعات عالمگیری میفرمایند
عبارته فرزند عالیجاه غازیان عصر با چیره زعفرانی بر سر و جامه آرغوانی
در بر چیره لفظ هندی است بعض شعرا در هند رسیده در اشعار فارسی
خود هم آورده اند چنانچه طغرا گوید شعر عجب نیست از سرو بالا بلند ×
که از عشق پیچان شود چیره بند × ایضاً جوگی که لفظ هندی است آنرا
در کلام پارسی جناب فخر الافاضل تاج الاتقیا حضرت شاه ولی الله
صاحب دهلوی رحمة الله علیه میفرمایند رباعی حاشا که اکابر

ره جوگیه روند × اثبات مقالات رها ین بکنند حبس نفس و حصر نفس
دارد فرق × حبس نفس ست انچه نشانش بدهند × سوم آنکه ثبوت
عجیب آنست که افصح الفصحا یعنی خود معترض در آخر اعتراض خود
که بذیل جواب ہذا است لفظ ٹوٹکه که ہندی الاصل ست و از گولی اقل است
در بارهٔ عبارت خود آورده و گفته که شاید این ٹوٹکه است چهارم آنکه
بعض اطبای متاخرین را دستور است که قولی یا نسخه اگر از دیگری نقل
میکنند و آن تصرف روا ندارند بعینه و بالفاظه نقل می بردارند و عدم
تصرف را داخل دیانت می تصور نمی چون نسخهٔ مندرجه ضیاء الابصار
نقلاً مسطور است بحالت اصلی خویش است پنجم آنکه دیگر اطبای مجربین
ہم برین رہروش بوده اند و لفظ گولی را بحسب تسمیه نکرده اند چنانچه
محمد اکبر عرف محمد ارزانی دہلوی مرحوم در مجربات اکبری
آورده است عبارته دوائے که در آوردن اشتها نفع تمام
دارد و بغایت موثر است و بمنزله اکسیر است - سیماب یکدام گل زیره
شش تیغه دو ماشه گرم باشد نخستین سیماب را در شیرهٔ بھنگلتائی که آنرا بوجیان
بنگلی گویند دو روز ترکنند و روز سوم سیماب برون آرند و در

پارچه سفت دو سه مرتبه صاف نمایند بعده در آفتاب خشک سازند پس
سهاگه و سیماب در آوند نار جیل با چوب نیم حل کنند و گلها می زنند اندک
اندک می افزایند حل می کنند تا که همه گلها در دوی حل شوند سیماب
سحق چهار پاس است پس مقدار فلفل گرد گولی به بندند و اگر گولی
نه بندد قدری گلاب در آن بیفزایند و بعد از طعام دو گولی فرو برند
و از ترشی و بادی پرهیز کنند طعام منضم کنند و اشتها بسیار آرد
گل نرمه اگر غنچه بود تمام و شگفته باشد بهتر است فقط

عبارت عین الطب

قال یک گولی برای خدا پس سر اندازند اقول لا حول و لا قوة
الا بالله برای خدا این چه گولی است معلوم می شود که آن گولی که
است شاید مؤلف از زنان هند آموخته و الا نه برای خدا انداختن
غالو له خلاف عقل و نقل ظاهر است سبب این بود که هم شرط اسلام
که اگر یک گولی برای خدا پس سر انداختن گفته است دیگری را
برای رسول انداختن اجازت دادی اولی می بود فقط

الجواب

اوّل آنکه ظاهر احمد و بشری بقیاس نمی آید واللّٰه اعلم بالصّواب
اللّٰه تعالیٰ داننده تحقیق حال است ۱۲

دوم آنکه ظاهر آغاز باسم خالق است از آن هم قباحتی متصور نمی شود

سوم آنکه بعضی نسخ که از درویشان شنیده و دیده شده در آنها

اینچنین قیود بسمع میرسد غالبًا سری از اسرار خواهد بود و چون علم

اسرار از حیطهٔ قیاس و عقل برون است ادراک کار نمی دهد امّا

بحکم ظنوا المؤمنین خیرًا عقل اقتضا میکند که چون آغاز باسم
گمان نیک کنید بمؤمنین ۱۲

باریتعالیٰ است باشد که احسانے باشد چهارم آنکه دیگر اطبّای

متقدمین نیز اینچنین آورده اند چنانچه حکیم محمّد اکبر عرف حکیم

محمّد ارزانی غفر له که در عهد بادشاه دین پناه حضرت ظلّ سبحانی

صاحبقران محمّد اورنگ زیب عالمگیر جنّت مکانی مرد ذی پایه

بپایهٔ علوم بلند پایه شیخی از شیوخ خاندان سلسله عالیه قادریه چلها

ثابت و فهم ها فی السّماء بوده عقل اقتضا نمی کند که اینچنین بزرگ

قولی را که محمد و بشری با بیم عصیانی دارد آنرا به تالیف خود جا دهد

و آنچنان به پسند که در مذموم یا مکروه بود پیش لب نکشاید۔

عبارت مجرّبات اکبری که در آن حب را چهار پاره کرده بچهار سو

ایمار فته وهو هذا دیگر اجواین خراسانی بیدام پخته سیماب
دوان آمیست ۱۲
یک ٹانک نانخواه نیم پاؤ بھلانوه یک پاؤ قند سیاه کهنه یکپاؤ طریق اینست
که اوّل اجوائن خراسانی و سیماب را یکجا کھرل کنند تا دُو پاس بعده نانخواه
آمیزند ویکپاس دیگر کھرل نمایند بعدهٔ بھلانوه دو دو دانه سیاه میزند
و بکوبند تا تمام بھلانوه آمیخته شو وبعد ازآن چهار گھڑی دیگر بکوبند و
از جمله پانزده حب سازند و یک حب را چهار قطعه کرده چهار طرف اندازند
بعدهٔ یک حب صبح و یک شام با یک کاسه جغرات ترش حل کرده
بدهند و بالای وی جغرات دیگر دهند و هر قسم ترشی که بخواهند بخورند بلکه
لازم است البته بدهند مگر شیر و شیرینی که نتوان داد و دیگر همه توان داد و
ازین دوا بعد سه روز دهن بجوش می آید دُو سه روز دوا نباید کرد
بگزارند تا آلایش بر آید بعد ازان بیخ کنار جنگلی جوشانیده مهر غرغره فرمایند
دهن لغز خواهد شد در هفت روز ازین دوا اگرچه باد فرنگ باشد
دور می شود مجرب است و باید که از بھلانوه که یکپاؤ است سر آنها را
دور ساخته داخل نمایند در دوا پنجم آنکه این امر که جبّی پیدا زند از قسم
اسرار است طبیب را نظر باحوال طب الخرافش بے وجهی من الوجوه نباید که

در اختراع و وجود طب از بعضی امور اسراریه منقول است که نظر بر آنها اگر گویند که سید طب اسراری است سزاوار بود چنانچه امرے چند من الامور الاسراریه که بنای طب بوده اند نظیراً بنگارش میرود

خاتمه

در ذکر بعضی از امور اسراریه که سید طب بوده است

سر اول

منقول است که اول بر حضرت آدم ابو البشر و حضرت ادریس علی نبینا و علیهم الصلوة و السلام که نزد حکما هرمس الهرامسه اشتهار دارد ابواب طب برگشادند و طرق کشود الهامی بوده اند که بیش از آن در کائنات سری و اسراری هست سر دوم جالینوس در کتاب فصد خود بیان میکند که در ایام جوانی مدتی مدید در مواضع اتصال کبد بحجاب احساس الم میکردم هر چند معالجه پرداختم سودی نبردم تا آنکه شبی در خواب دیدم که شخصی وجیهه با من میگوید که عرق ضاربا را فصد کن و تا زمانی صبر کن که خون خود بخود بایستد چون بیدار شدم عمل براو کردم شفا یافتم و اولاً بنای فصد همین امر بوده است

سیوم جالینوس در مقاله الرابعه از حیلة البر تصنیف خود آورده که شخصی را
دیدم که زبان او بحدی متورم گردید که در دهان او نمی گنجید من حب مسهل تجویز
کردم و گفتم که مبرداتی بر زبان نهی او بگفته من عمل نکرد و نظر بر مشورت دیگر اطبا
گذاشت اتفاقاً بخواب دید که شخصی باو میگوید که عصارهٔ کاهو را در دهان خود نگهدار
آنگاه او مشورت تو پذیرفت و از استعمال عصارهٔ کاهو از مرض مذکور خلاصی یافت
چهارم حکیم اریباسوس در کتاب کبیر خود نقل میکند که شخصی سنگ مثانه
داشت هرچند معالجه کردم اثری مترتب نگشت آن شخص از تصادم مرض مضطر
گشته مستعد بهلاکت خود شد درین اثنا در خواب دید که شخصی باو میگوید که
این مرغک کوچک که در دست من است این را عصفر اغون میگویند بر کنارهٔ
دریا و در بیشه ها می باشد این را بگیر و خاکستر کرده تناول کن او بعد بیداری
بعمل آورد و از مرض نجات یافت پنجم در طبع جالینوس باظهار تصریح
تقاطع چلیپی نجلی راه یافت که از غیب هدایتی باو رسید از آن از کردار خود باز آمد
چنانچه امام فخر الدین رازی رحمة الله علیه مفصلاً در تفسیر کبیر میفرمایند وقد
حکی جالینوس عبارته انه لما صنف کتابه فی منافع اعضاء العین قال تجلت
علی الناس بذکر حکمة الله تعالی فی تخلیق العصبین المجوفین ملتقیین

على موضع واحد فرأيت في النوم كأن ملكا نزل من السماء وقال يا جالينوس
إن الملك يقول لك غلطت على عبادي بذكر حجامتي قال فانتبهت فصنفت
فيه كتابا. سر ششم از معالجه اسراری است آنچه عورات برای دفع سبب
نظر بد میکنند که داغ سیاه بر زنخ طفلان بجز پیشانی از سرمه میگذارند و این سبب
برای حفظ نظر بد مروی از جامع القرآن حضرت عثمان رضی الله تعالی عنه است
سر هفتم و از معالجه اسرار است آنچه برای دفع نظر بد میکنند که روی و گردن و سر عورت
ناظر در کاسهٔ آب شسته آن آب را از پس سر علیل منظور می اندازند شفا می یابد
كما روي في مشكوة المصابيح عبارته وعن أبي أمامة بن سهل
بن حنيف قال رأى عامر بن ربيعة سهل بن حنيف يغتسل فقال
والله ما رأيت كاليوم ولا جلد مخبأة قال فلبط سهل فأتي رسول
الله صلى الله عليه وسلم فقيل له يا رسول الله هل لك في سهل
بن حنيف والله ما يرفع رأسه فقال هل تتهمون له أحدا فقالوا
نتهم عامر بن ربيعة قال فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم
عامرا فتغلظ عليه وقال علام يقتل أحدكم أخاه ألا بركت
اغتسل له فغسل له عامر وجهه ويديه ومرفقيه وركبتيه وأ

وَاَطْرَافَ رِجْلَیْهِ وَدَاخِلَةَ اِزَارِهٖ فِیْ قَدَحٍ ثُمَّ صُبَّ عَلَیْهِ فَرَاحَ مَعَ
النَّاسِ لَیْسَ لَهٗ بَاْسٌ رَوَاهُ فِیْ شَرْحِ السُّنَّةِ وَرَوَاهُ مَالِكٌ وَفِیْ رِوَایَةٍ
قَالَ اِنَّ الْعَیْنَ حَقٌّ تَوَضَّاْ لَهٗ فَتَوَضَّاَ لَهٗ ترکیب وضوء ناظر نووی
رحمۃ اللہ علیہ میفرماید کہ ترکیب وضوی ناظر نظر بد را علما چنین تصریح کردہ اند
کہ آب در جامی کنند کہ آن جام بر زمین ندارند و بہ ناظر حکم کنند کہ جرعۂ آب
از آن جام در دست خود گرفتہ در آن جام مضمضہ کند و باز بگیرد آب
از آن و روی خود بشوید و باز از دست چپ آب بگیرد و کف دست راست
خود بشوید و باز در دست راست آب بگیرد و کف دست چپ خود بشوید و باز
از دست چپ آب گیرد و آرنج راست خود بشوید و باز بدست راست آب
گیرد و آرنج چپ خود بشوید و باز بشوید قدم راست خود و پس قدم چپ
خود و بعدہ رکبۂ راست خود بشوید و بعد از آن رکبۂ چپ خود بشوید و بعد
از ان ستر عورت خود در آب کاسۂ مذکور بشوید پس آن آب را از پس پشت
منظور بر سر منظور اندازند و متعجب مباد کہ معالجاتیکہ بنای آنہا بر اسرار است
یا معالجاتیکہ بطریقہ اسراری اند یا معالجاتیکہ در ترکیب آنہا امری اسراری است
بیشتر بیش مذکور اند حتی کہ بعضی از آنہا بتجربہ رسیدہ اند کہ اگر ہمین معالجات اسراری

را ذکر نموده آید مجلدی جداگانه می باید۔

اظہار

فرا یاد خاطر باد اگرچہ بنظر بحیثیت ورکاکت وخفت اعتراضات معترض در اجوبہ تذکرۂ علوم دیگر شایان ورپسندہ نبود اما چون علم طلب مجموعۂ علوم عدیدہ است ازآن بضرورت مقام از تقاضای آمد سخن بغرض فائدۂ طلاب روی کلام متعدد جابجا سوی علوم متعلقہ بودہ است بر آن کسی رائگان نگردد کہ خلاف داب علم مناظرہ داماں بیان را از علمی بعلم دیگر کشیدہ شدہ زیرا کہ سلسلۂ گفتار در اجوبہ اسولہ جائی نگسستہ بلکہ چنانکہ باید بتحقیقت وحریت خود استوار ومحکم است کما لا یخفی علی من لہ نظر فی دقایق العلوم فقط

تم الکتاب بعون الملک الوہاب وملہم الصواب

اللّٰہم اجعل ہٰذہ الرسالۃ ہدیۃ منّی الی الاحباب والحکماء والاحبار وربنا اٰتنا فی الدنیا حسنۃ وفی الاٰخرۃ حسنۃ وقنا عذاب النار بطفیل نبینا وسیدنا ومولانا محمد صلی اللہ علیہ واٰلہ وازواجہ واصحابہ وذریاتہ وسلم کثیرا کثیرا واعف عنّی ما وقع من الزلل والخلل والسہو والخطایا لان لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم ۞

تمت

تقریظ

از نتائج افکار جالینوس آوان بقراط دوران حکیم محمد عمر خان صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ کہ از ارشد تلامذہ حضرت مصنف رسالہ ہذا اند

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ الذی الحیّ المرید العلیم البصیر السمیع الکلیم القدیر المکون البدیع القیوم الغالب النصیر الباعث فی الامیین رسولاً من انفسھم حبیب البشیر النذیر لیس لہ نظیر فی عالم الکبیر و الصغیر وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ الذین ھم خلفاء الراشدین المھدیین وسادات المقدسین المطھرین وازواجہ الطیبین الطاھرین امھات المؤمنین واولادہ معظمین المفخمین اجمعین اما بعد کس میرس ہیچ میرز خاک پای حکما گرد راہ اطبا حکیم محمد عمر خان کہ از عہد طفولیت اگرچہ سلسلہ تربیت خود از خدمت عم بزرگوار عیسیٰ زمان حکیم صالح محمد خان صاحب مرحوم مربوط میدارد تا از ہجدہ سال حصول درس کتب متداولہ طبیہ وکسب دقائق حکمیہ از یگانہ زمان محسود جہان سالک مسالک علوم مدرک مدارک فہوم ملجاء الانام مآب الخواص والعوام

ذو الفضائل والفواضل حاوی الکمالات اقصاها جامع الصفات باجمعها
عالیجناب حکیم محمد سلیم خان صاحب مدظله العالی می نماید می گویکه
دانندگان خوب و زشت سخن و دریابندگان نقص و کمال هر فن دانند
و شناسند که از دیر باز در چار سوی گیتی کساد متاع علم و عمل است و رواج
جنس جهل و خلل که هر غلام بدالنست خود قنبر است و هر سیاهی بزعم خود
عنبر سیما اطبای بوالهوس اگرچه بمرض جهل مرکب علیل اند الا بزعم خود مسیحا
تمثیل اند درجه دانی نزدشان نادانی است میدانند که نبض مغز و ضربا
اعتباری حرکت است دست بر دست مریض نهادن از بهر برکت است
موجی را موج بحر شناسند غزالی را مثل چشم معشوق فتنه و قهر شمارند گوار
مزاج شناسی سر و کار ندارند مگر نسخه را خالی از ورق نقره و شربت دینار
نگذارند نظر اینچنین حریفان مسیحادمان در فن بان مرتبت رسیده است
که هر یکی بلفظ معنی جدیده گردیده است عسل را عسل دانند و حب را حب
خوانند و چون بغلو می پردازند عناب را عتاب و صبر را صبر و حار را خار
و نفس را نقش و مزاج را مزاح و مفرح را مفرح ارشاد میفرمایند شعر

قیامتی ز خزان بر گل و یاسمین است	ز سبزه زار ره گلستان چه میگوئی

تقریظ کشاف العیون

عبرت گزین ولا اصر جہالت بآن تندی وتیز خرامی می ورزد کہ مثل باد سموم
گاہ گاہی در امر صحیحہ نیز اثر میکند چہ نادیدہ جناب حکیم معصوم علی صاحب
باوجودیکہ در مرز بوم اکبرآباد کوس یکتائی می نوازند رہ استعار استاد جبار را
چپا در عین الطب نامی رسالہ می نگارند کہ رسالہ مذکور مملو بایرادات است کہ
بر ضیاء الابصار فی حد الباہ مؤلفہ رئیس الحکما معتمد الفضلا جناب
حکیم محمود خان صاحب دہلوی نگاشتہ اند وبدین حیلہ در پردہ
لوای امتیاز خود افراشتہ اند تا کسی داند کہ معترض ہم کسی ہست
کہ برچنین یکتا طبیب معترض گشت چنانچہ آن رسالہ عین الطب را شفیق
مخلصان جوان صالح صالح جوان مروت را گلشن محبت را چمن سید
عبدالرحمن سلمہ المنان خلف الصدق ناہج مناہج عرفان صاعد مصاعد
ایقان مسترشدان را منبع فیضان مریدان را منہل مزید احسان معروف
آفاق مشہور نزدیک ودور جناب میر قربان علی صاحب ممبر محکمہ محتشمہ عالیہ
کونسل راج سوائی جیپور ہنگام مراجعت از سفر اکبرآباد براہ رہ آورد آمدند
وباوستادی مدظلہ العالی سپردند اگرچہ از قلت وقعت ورکاکت ایرادات
کہ بضاعت معترض از آن میکشود استاد ممدوح را سر پاسخ نگاری نبود

اما چون نصیحت بهر فضیحت است و هدایت از پی ضلالت کار حکیم معالجه
پرداختن است و بصحت علیل توجه برگماشتن نظر بر آن جناب ممدوح
بتردیدش پرداختند و چون ذات والاش مجمع علوم منقول و معقول
است بر جاروی سخن بهر علمی گذشت آن مقام را بقدر ما یحتاج از مسئله
همان علم آراستند تا متعلمین بهرهٔ بصیرت ربایند و معلمین حظوظ تذکر افزایند
دانا داند و شناسا شناسد که در اسرع ازمنه این عجالهٔ نافعه مسمّیٰ
بکشاف العیون که یکی وجود بسته در ان از لفظ لفظ نه بلکه از حرف
حرف نخل بهار بهر علم رسته فی الواقع رساله ایست عجیب و عجاله ایست
غریب نسخهٔ شفای طبایع اطبا نقش تسکین قلوب حکما نتیجهٔ قیاس منطقیین
طلسم حفظ افکار منجمین تذکرهٔ سیر شمس و قمر صحیفهٔ اخبار اصحاب خبر آئینهٔ انوار
نصوص مصقلهٔ زنگ قلوب عموم و خصوص محجوبان از شوکت الفاظش در
خوف و ندامت صوفیان بر صفای گفتارش در وجد و حالت بالجمله از
نظارهٔ حسن مضامینش چندان مستم که از دست خود رفتم ندای حی علی العلم
العلم خیر من الجبل برلب میرانم روز و شب با خود را بدعای خیر و برکت تالیف
و مؤلف میگذارم لراقمه

تقریظ کشاف العیون

ای خوشا انتخاب در حکمت ‖ عین طب را جواب در حکمت
سر احسن گرفت هاتف غیب ‖ گفت فرخ کتاب در حکمت

[illegible] هجری

تقریظ

از نتیجهٔ افکار نظیری نظیر سحبان تقریر منشی میرزا محمد بیگ صاحب محوی تخلص از ارشد تلامذهٔ فاضل کامل مولانا امام بخش صاحب دهلوی مرحوم صهبائی تخلص سلمه الله تعالی

بسم الله الرحمن الرحیم

قطعه

چه میگوئی که علم عین سخنی ‖ بجز در فکر دردیدن نباید
بیا بنمایمت تازه کتابی ‖ که علم از صورتش صورت نماید

عین علم را کاف کتاب مبین کتاب آفتاب عالمتاب علم است هرجا که هست و دال دانش بیاض سواد نگارش دال که حرفی از مجموعهٔ دانش است قلم قدرت هرجا که نقش بست ودیعت نخستین که فروغ آن آفتاب بر لوح محفوظ و لهذا افتاده از آئینهٔ دلها هر یکی لقب صفا و قبول بهره اندوز پرتو گردیده ازینجاست که آفاق تمام از سواد کتاب علم است [illegible]

یکی بر نور دیگری مستولی است که فوق کل ذی علم علیم دقیقه رسان
روشن نفس و روشن نفسان دقیقه رس ملاحظه فرمایند که عنقریب فلاطون
زمان حکیم محمد محمود خان دهلوی بکتاب ضیاء الابصار فی حدّ البا
فروغ بخش دیدهٔ اهل روزگار بوده و حکیم معصوم علی در رسالهٔ
عین الطب در بعض مقامات برو دق گرفته و در و خوضی کرده حکمت
نصاب دانش مآب خردمند فطرت پناه حق پسند حقیقت آگاه که عنقا
علم چیده آنکه ناپیدا آشیانست مرغ دست آموز فطرت اوست و طائر
کمال چیده آنکه بلند پرواز است کنگره نشین ایوان فکرت او حکیم
محمد سلیم خان خصمه آن اعتراضات را بسهولتی برداشته کتابی
مسمّی به کشاف العیون ترتیب فرموده و بر عین الطب چشم بینش
نیست به کشاف العیون سر چشمها کشوده و پر ظاهر است که مقامات مشکلات
فن آنست که در فی ما نحن فیه چون بناگزیر ذکر فن دیگر آید بکنایه اصطلاحی
بس کرده اند تا انجا در گذرند و ازین رهگذر است که کاملان فن فنون
و علوم را دست و گریبان یکدگر داشته اند و لازم و ملزوم هم پنداشته
مگر صاحب کشاف العیون آن اغلاقها از پیش برداشته و در ادای

کشاف العیون
تقریظ

مطالب وگزارش مآرب که مبحث آن فن طبی بلیش نیست اگر مسئلہ از نظریات وعملیات حکمت منظور دل صفامنظر ومعمول خامۂ ہنر پرور بوده بمعجز نمائی قلم چہرہ معنی کشا داعجوبہ گری بیان پیکر مدعا نما صورت اشیا را که وجود خارجیه ندارند از آئینہ لوحۂ کتاب وانموده ویا مقامی از بالا و پست علویات وسفلیات ہیئت در رہگذر فکر فلک انتساب آمده دقائقش بآن ہیئت حل نموده که اوراق کتاب اوراق اضطرلاب ویا منطقے از قواعد مصححہ خیالات بر زبان قلم رفت صریری که از قلم برجست از آن رو که قلم تابع دل صواب منزل است صورت قانون صیانۃ الذہن عن الخطار فی الفکر گرفت ویا افسانہ از تاریخ وحکایات بتحریر افتاد این نسخۂ طب که تاریخ عالم صغیر با یدش خواند بشگرف کاری تالیف ونادره پردازی تصنیف ہم پایۂ تاریخ عالم کبیر ودر علم تفسیر وحدیث وتصوف که بعلم الیقین وعین الیقین وصحت الخیال در موقع خودہا آورده خود از آن اوست وایمان اوست

مثنوی

کتابے خوش خطِ زیبا نگارے	کتابے گلشنِ رنگین بہارے
کتابے نامۂ اعمالِ حکمت	کتابے دفترِ احوالِ حکمت

تقریظ کاشف الفنون

چه گویم تا چه دروی درج کرد است ... بهر جا بود حکمت خرج کرد است

ندانم تا چه حکمت رفت درکار ... که جزو از کل فزون گردید صد بار

نباشد در حروفش نقطهٔ نون ... نشسته در خم حکمت فلاطون

مدادش آب از آئینه دزدید ... ز حرفش صورت معنے توان دید

حروفش سرنوشت دین و آئین ... خط جدول خط جام جهان بین

ازان بحر لطافت چشم امید ... به بیند از صدف تا دُر بیک دید

سوالی را که ناگفتن پسند است ... جوابے اینچنین گفتن پسند است

من محوی هیچمیرز و هیچدان را که یکے از مخلصان صمیمی و دوستداران قدیمی مصنف هستم و بباده درسالهٔ محبت کهن بدوستکامی ساقی طبع سرمست بخشش بهستم مطالعهٔ هیچو صحیفهٔ دافع و نافع و معائنهٔ هیچو رسالهٔ جامع و مانع صبر در دل و تاب در جان نماند تا آنکه حرفے از بابے و بابی از کتابی در تقریظ آن کتاب فیض انتساب پیشکش آوردم که ذره در برابر آفتاب فروغی گیرد و گل در پهلوی گلستان رنگی پذیرد و در آخر قطعهٔ تاریخی ضمیمهٔ این پارهٔ سخن ساختم و قرعهٔ اجابت نقش دعا در خاتمهٔ سخن انداختم که تا طائر سخن را نشیمن در دهن است همای اوج سخن سرای

و حکمت پیمای بر سرش سایه افگن باد قطعهٔ تاریخ

عمریست که در زمانه بی زر و کالا بود — در گوشهٔ اختفا ز بی کمالی حکمت
امروز ز فیضِ خامهٔ سلیم خسته — بگرفت منجلِ مرقد حالی حکمت
کشاف عیون همه کشت زارش سر داد — تا گشت رها ز درد و خشک سالی حکمت
چون خستگی کمال یافته به گرود — یعنی که شد است به رخسته حالی حکمت
با هیچو بلند طبع نسبتی پیدا کرد — سید اشت گر چنین نهاد عالی حکمت
این نسخه به بی مثالی خود افراشت — ز انسان که علم بود به بی مثالی حکمت
محوی چه نکو سرود نغمهٔ تاریخش — کشافِ عیون بحر لایزالی حکمت

سنه ۱۲۰۰ هجری

قطعهٔ تاریخ

از نتایج افکار دربار یگانهٔ آفاق مصدرِ اخلاق دبیر عطارد تدبیر همت جوان و بتدبیر پیر جنابِ منشی لعلجی مل صاحب دیوان راج سوائی جیپور

چون مرتب گشت کشاف العیون — پُر ز انوارِ کلام کاملین
در پی تاریخ از فکرم بجست — سالِ او تابندهٔ شمس العارفین

سنه ۱۲۰۰ هجری

قطعهٔ تاریخ از نتیجهٔ افکار ظهوری اظهار الوری انوار ناظرِ بیدل ناظمِ بی‌مثل خواجه قمر الدین خان صاحب عرف خواجه مرزا خان صاحب

کشاف العیون

راقم شیرین مقال مترجم بوستان خیال سلمہ اللہ المتعال

تواریخ الہامی

سنہ ۱۳۰۴ ہجری

کتابی بحکمت نوشتہ عجیب
سلیم خردمند معجز نوا

بیانش فسونکار مضمون چو سحر
عبارت دلاویز اعجاز زا

پے سال تاریخ از کلک رخیت
بگو مرحبا بر مصنف دلا

سنہ ۱۳۰۴ ہجری

قطعۂ تاریخ از فکر رسا و بیر عطارد نظیر منشی محمد حسن خان صاحب سر رشتہ دار ڈاکخانہ راج سوائی جیپور

چو ترتیب شد نسخۂ بی نظیر
ز طبع حکیم محمد سلیم

نہ بر معنیش دست دانش رسید
بر مرزش رسد کی خیال حکیم

ہم از اسم والاست تاریخ او
طبیب معظم محمد سلیم

سنہ ۱۳۰۴ ہجری

ایضاً تاریخ دیگر

چون پر خرد حکیم محمد سلیم خان
دُرہای شاہوار بسلک سطور سفت

بشنیدہ ایم آنکہ ز روی ادب حسن
از بہر سال لفظ عجیب و غریب گفت

سنہ ۱۳۰۴ ہجری

قطعۂ تاریخ از نتیجۂ خوش گفتار شاعر شیوا بیان شیخ نور علی صاحب کلیم

نسخہ کہ جلوہ کرد ز فکر سلیم خان
عین بصیرت است کہ بہر نظر رسید

آمد بدانطور که تاریخ اے کلیم ‖ پرتو فگن شود چو بگویی فروغ دید

[illegible]

قطعهٔ تاریخ از نتائج افکار سخن شناس گرامی قیاس مصدر علم منبع حلم حکیم محمد عزیز الدین خان صاحب دهلوی عزیز تخلص همشیره زادهٔ احترام الدوله معتمد الملک عمدة الحکما حاذق الزمان حکیم محمد احسن اللّٰه خان صاحب مرحوم

ای ندیدی زین کتابی فیض یار ‖ می تراود رشحهٔ علم و فنون

بهر تاریخش بگوئی ای عزیز ‖ منهلی علم است کشاف العیون

[illegible]

ایضاً

چون محمد سلیم خان که بود ‖ عین اسرار حکمت اقوالش

بهر تغلیط و ردّ عین الطب ‖ که ضروری فتاد ابطالش

کرد تکمیل نسخهٔ کشاف ‖ شد کمالش عیان ز اکمالش

آب توضیح برده ایهامش ‖ داد تفصیل داده اجمالش

بعد نقلش که برگرفت عزیز ‖ یافت کنز المناظره سالش

[illegible]

قطعهٔ تاریخ از نتیجهٔ فکر معنی رس قدسی نفس نواب قطب الدین احمد خان صاحب فیق تخلص نبیرهٔ نواب احمد بخش خان صاحب رئیس فیروزپور جهرکه

عیان بر بصائر ز کشاف شد ‖ صفات حمیدهٔ علوم لطیف

کشاف العیون [illegible]

رفیق از دلِ سال تاریخ گفت	نکاتِ بدیعات و صنعِ لطیف (سنه ۱۳۰۴ هجری)

قطعهٔ تاریخ از نتیجهٔ فکر شجاع میدان سخنوری یگانهٔ اقلیم پهلوی و دری محمد منور علی خان صاحب دهلوی

علمِ حکمت چون ز کشاف العیون	مثلِ گلهای بهاری در شگفت
از سرِ ابرِ کرم فکرِ رسا	گلشنِ فیضِ اطبا سال گفت (سنه ۱۳۰۱ هجری)

تمت بعونه تعالی

خاتمة الطبع

بعد حمد و نعت منکشف نموده می آید که از روز اجرای این مطبع گرامی نیت حق طویت مالک مطبع جناب منشی نول کشور صاحب سی آئی ای دام اقباله باشاعت علوم و فنون چون متوجه افتاده از آن اشاعت کتاب جدید که مفید انام باشد زیاده مطمح نظر است بناءً علیه درین آوان میمنت توامان چون کتاب نادر البیان و نسخهٔ فیض ترجمان جامع فنون مسمی بکشاف العیون که از تصنیفات صاحب فضائل الفاخره و الفواضل الباهره وحید العصر و الزمان حکیم محمد سلیم خان صاحب خلف حکیم محمد عظیم خان صاحب مرحوم صاحب تکشیف الحکمة وغیره ممبر و سکرتری سابق کونسل سی پی بوره دیده رسالهٔ عین الطب مؤلفهٔ حکیم معصوم علی صاحب اکبرآبادی که در آن حضرت مصنف از علوم منقول و معقول گوناگون افادات فرموده اند از جمله کتابان مستقره تا و جلوه پذیر آید نظر به فائدهٔ عام و منفعت انام حسب اجازت جناب مصنف باطباعتش بارک الله تعالی معهود حکم فرموده نیز بموجب ارشاد والا امجاد جلوهٔ تشنه در بزم طبع مزین گشته نور افزای بصر و البصائر اهل بصیرت گردید بمنّه و فضله